

राष्ट्रिय क्षमता र युद्धका विष्फोटक अवशेष नेपाल

जेनेभा, मंसीर २०७१

जेनेभा इन्टरनेशनल सेन्टर फर ह्युम्यानिटेरिएन डिमाइनिङ (जीआईसीएचडी) युद्धपछिका विष्फोटक अवशेष, माइन र अन्य विष्फोटक खतराहरु हटाउनका लागि सक्रिय अन्तर्राष्ट्रिय विशेषज्ञ संगठन हो । यसको मुख्यालय स्विजरल्याण्डमा छ ।

जीआईसीएचडीले अनुसन्धान, स्तर निर्धारण र जानकारी विस्तार गरेर माइन प्रभावित देशहरुमा क्षमता विकासका लागि सहयोग गर्दछ । राष्ट्रिय र स्थानीय निकायहरूसँग माइन विरुद्धका कार्यक्रमको योजना निर्माण, समन्वय, निगरानी र मूल्याङ्कनमा यो संस्थाले सहयोग गर्दछ । जीआईसीएचडीले मानववर्द्धित माइनमा प्रतिवन्ध सम्बन्धी सन्धी (एन्टी पर्सनल माइन ब्यान कन्भेन्सन), द कन्भेन्सन अन क्लस्टर म्युनिसन्स र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानून लागू गर्नमा पनि सहयोग गर्छ । यो संगठन मानवता, निष्पक्षता, तटस्थता र स्वतन्त्रताका मानवीय सिद्धान्तहरुमा विश्वास गर्दछ ।

© जेनेभा इन्टरनेशनल सेन्टर फर ह्युम्यानिटेरियन डिमाइनिङ

यस प्रकाशनका लागि नियुक्त र प्रकाशनमा प्रस्तुत सामाग्रीले कुनै देशको वैधानिकता, क्षेत्र वा सशस्त्र समूह, वा उक्त देशको सीमा निर्धारणका विषयमा जीआईसीएचडीको धारणा अभिव्यक्त गरेको मानिनेछैन ।

विषय सूची

संक्षिप्त रूपको शब्दावली	6
कार्यकारी सारांश	7
अध्ययनको पृष्ठभूमि	7
नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व	7
विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि 'माइन एक्सन' र अनमिनको स्थापना	8
युद्धका विष्फोटक अवशेष (रेसिडुअल कन्टामिनेशन) को प्रकृति	8
मुख्य निष्कर्ष : असल अभ्यास, मुख्य चुनौति र सिकेको पाठ	9
असल अभ्यासहरु	9
राष्ट्रिय प्रतिवद्धता	9
राष्ट्रिय स्वामित्व र दिगोपन	9
शान्ति सम्झौतामा माइन एक्सन समावेश	9
बाह्य क्षमता विकास सहयोग	10
उच्चस्तरको राष्ट्रिय सफाई (क्लियरेन्स) क्षमता	10
प्रभावकारी सहकार्य	10
कुशल रिपोर्टिङ संरचना	10
एमआरई र सीएलको सकारात्मक योगदान	11
मुख्य चुनौतिहरु र सिकेको पाठ	11
माओवादी तथ्याङ्क	11
सूचना व्यवस्थापन	11
परिचय	12
अध्ययनको पृष्ठभूमि	12
देश परिचय	12
नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व	13
माइन/विष्फोटक युद्ध अवशेषको शुरुवात, प्रकृति र क्षेत्र	13
राष्ट्रिय माइन/इआरडब्ल्यू कार्यक्रम स्थापनाको पृष्ठभूमि	14
शान्ति सम्झौता अघिको 'माइन एक्सन'	14
विस्तृत शान्ति सम्झौता	15
विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि माइन एक्सन	16

शान्ति सम्झौतामा माइन एक्सन प्रतिवद्धता	16
संयुक्त राष्ट्र संधीय मिसन (अनमिन)	17
मूख्य सरोकारवालाहरु	18
नेपाली सेना	18
सशस्त्र प्रहरी बल	19
नेपाल प्रहरी	20
शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय	20
अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)	21
बारुदी सुरुङ्ग प्रतिबन्ध अभियान नेपाल (एनसीबीएल)	22
संयुक्त राष्ट्र संध माइन एक्सन टिम (यूएनएमएटी)	22
राष्ट्रिय क्षमता विकास प्रक्रियाको इतिहास	23
क्षमता विकास गतिविधि	23
कार्यक्रमका चरण र अवधि	26
‘बारुदी सुरुङ्ग रहित’ नेपाल	27
युद्धका विष्फोटक अवशेषलाई सम्बोधन	27
विष्फोटक अवशेषको प्रकृति	27
प्रमुख संस्थाहरु	27
नेपाली सेना	28
चित्र ३- सेनाको बम निष्क्रिय पार्ने इकाइ	28
नेपाल प्रहरी	28
सशस्त्र प्रहरी बल	28
प्रमुख जिल्ला अधिकारी	29
रिपोर्टिङ संरचनाहरु	29
माइन जोखिम शिक्षा (एमआरई) र समुदायिक संलग्नता (सीएल) को भूमिका	30
सूचना व्यवस्थापन	30
राष्ट्रिय स्वामित्व	31
मुख्य निष्कर्षहरु: असल अभ्यास, मुख्य चुनौति र सिकेको पाठ	31
असल अभ्यासहरु	32
राष्ट्रिय प्रतिवद्धता	32
राष्ट्रिय स्वामित्व र स्थायित्व	32
शान्ति सम्झौतामा माइन एक्सन समावेश	32

क्षमता विकासमा बाह्य सहयोग	32
राष्ट्रिय क्लियरेन्स क्षमताको उच्च तह	33
प्रभावकारी सहकार्य	33
कुशल रिपोर्टिङ संरचना	33
एमआरई र सीएलको सकारात्मक योगदान	33
मुख्य चुनौति र सिकेको पाठ	34
माओवादी तथ्याङ्क	34
सूचना व्यवस्थापन	34
अनुसूचीहरू	34
अनुसूची-१: अन्तर्वार्ता गरिएका व्यक्तिहरू	34
अनुसूची-२: राष्ट्रिय क्षमता र युद्धका विष्फोटक अवशेष अध्ययन कार्यविधि	36
पृष्ठभूमि	36
उद्देश्य र परिणाम	36
अपेक्षित परिणामहरू	36
अनुसन्धानका उद्देश्यहरू	37
अध्ययन उत्पादन	37
सम्भावित पाठक	38
अध्ययनमा खोजि गरिने मुख्य मुद्दाहरू	38
२. राष्ट्रिय क्षमता विकास प्रक्रियाको इतिहास	38
३. युद्धका विष्फोटक अवशेषको सम्बोधन	39
४. मुख्य निष्कर्ष: असल अभ्यास, मुख्य चुनौति र सिकेको पाठ	39
अनुसूची ३.....	४०

संक्षिप्त रूपको शब्दावली

एएमएमए- हतियार र सेनाको व्यवस्थापन र अनुगमन सम्झौता
एपीएमबीसी- मानवलाक्षित बारुदी सुरुङ प्रतिवन्ध सन्धी
एपीएफ- सशस्त्र प्रहरी बल
एएक्सओ- छोडिएका गोलीगठ्ठा
इआरडब्ल्यू- विष्फोटक युद्ध अवशेष
जिआइसीएचडी-जेनेभा इन्टरनेशनल सेन्टर फर ह्युम्यानिटेरियन डिमाइनिङ
आइसीआरसी- इन्टरनेशनल कमिटी अफ द रेडक्रस
आईईडी- अपरिष्कृत विष्फोटक उपकरण
आइएमएस- अन्तर्राष्ट्रिय माइन एक्सन मापदण्ड
आइएमएसएमए- माइन एक्सनका लागि सूचना व्यवस्थापन प्रणाली
इन्सेक- अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र
एमएजेडब्ल्यूजी- माइन एक्न संयुक्त कार्य समूह
एमएयू- माइन एक्सन युनिट
एमआरई- माइन जोखिम शिक्षा
एनएमएससीसी- नेपाली सेना माइन एक्सन समन्वय समिति
एनजिओ- गैर सरकारी संस्था
एनसीवीएल- नेपाल बारुदी सुरुङ प्रतिवन्ध अभियान
एनएमए- राष्ट्रिय माइन एक्सन प्राधिकरण
एनआरसीएस - नेपाल रेडक्रस सोसाइटी
ओईडी- अर्डनान्स विष्फोटक उपकरण
एसएचए- शंकास्पद खतरा भएको क्षेत्र
एसओपी- स्टान्डर्ड अपरेटिङ प्रोसिड्योर
यूनिसेफ- संयुक्त राष्ट्र संघ बालकोष
यूएनएमएस- संयुक्त राष्ट्र संघ माइन एक्सन सेवा
यूएनएमएटी-संयुक्त राष्ट्र संघ माइन एक्सन टिम
अनमिन- संयुक्त राष्ट्र संघीय मिशन नेपाल
यूएनओपीएस- परियोजना सेवाका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय कार्यालय
यूएनएफपीएन- नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय शान्ति कोष
यूएनएससीआर- संयुक्त राष्ट्र संघ सुरक्षा परिषद संकल्प
यूएक्सओ- नपड्किएका हतियार

कार्यकारी सारांश

अध्ययनको पृष्ठभूमि

यो अध्ययन राष्ट्रिय क्षमता र युद्धका विष्फोटक अवशेषमाथि जीआईसीएचडीले गरेको बृहद अध्ययनको एक भाग हो । यसमा दस्तावेजहरुको अनुसन्धान र नेपालका लागि जीआईसीएचडी मिसन (वैशाख २०७१) ले गरेको अनुसन्धानका निष्कर्ष समावेश गरिएको छ । जीआईसीएचडीले बैठक व्यवस्थापन र बैठकमा सहभागिताका साथै अध्ययन मस्यौदा तयार पार्नका लागि राष्ट्रिय परामर्शदाता नियुक्त गरेको थियो । अनुसन्धान टोलीले मुख्य सरोकारवालाहरुलाई काठमाडौं र चितवनमा भेटेको थियो । अध्ययनका बेला भएका बैठकहरुको पूर्ण सूची अनुसूची-१ मा उपलब्ध छ ।

यो प्रतिवेदनको उद्देश्य युद्धका विष्फोटक अवशेषलाई सम्बोधन गर्नका लागि नेपालले विकास गरेको राष्ट्रिय क्षमताको अनुभवलाई दस्तावेजिकरण गर्नु र हालका कार्य अनुभव र सिकेको पाठ पहिचान गरेर प्रस्तुत गर्नु हो । राष्ट्रिय क्षमता र युद्धका विष्फोटक अवशेष अध्ययन सम्बन्धी सन्दर्भ र शर्तहरु अनुसूची-२ मा उपलब्ध छन् ।

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व

नेपालमा २०५२ मा शुरु भएको माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व ५ मंसिर २०६३ मा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछि समाप्त भयो । द्वन्द्वका बेला नेपाली सेनाले आफ्ना ब्यारेक, सुरक्षा पोष्ट लगायतका स्थान वरपर 'एन्टी पर्सोनेल माइन्स' (एपी माइन्स) सँगै 'इम्प्रोभाइज्ड एक्सप्लोसिभ डिभाइसेस' (आईईडी) प्रयोग गरेको थियो । सेनाले २०५९ सालमा ५३ स्थानमा अनुमानित १४ हजार एपी माइन्स बिछ्याएर माइनको प्रयोग शुरु गरेको थियो । नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी बल र नेपाल प्रहरीले टाढैबाट विष्फोट गराउन सकिने 'कमाण्ड डिटोनेटेड आईईडी' समेत प्रयोग गरेका थिए । अप्ठ्यारा र सहजै पुग्न नसक्ने क्षेत्रहरु नेपालमा माइन हटाउने कार्यका लागि चुनौति हुनेछन् ।

माओवादीसँग व्यावसायिक रुपमा निर्मित हतियारसम्मको पहुँच सीमित हुँदा ऊ आफैँले निर्माण गरेका आईईडीमा बढी निर्भर थियो । माओवादीले प्रयोग गर्ने सबैभन्दा बढी आम हतियार 'सकेट बम' (परिस्कृत हाते बम) थियो ।

२०६३ देखि शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले सरकारी स्तरमा जिम्मेवार निकायका रुपमा काम गरिरहेको छ ।

विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि 'माइन एक्सन' र अनमिनको स्थापना

विस्तृत शान्ति सम्झौता र अधिनस्थ सम्झौतापछि भण्डार नष्ट गर्न र माइन हटाउनका लागि स्पष्ट आधिकारिक पहल शुरु भयो । ९ माघ २०६३ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय सुरक्षा परिषदको संकल्प (युएनएससीआर) १७४० (२०६३) अनुसार अनमिन (राष्ट्रसंघीय मिसन)को स्थापना भयो: 'अन्य कार्यका साथै ...माओवादी लडाकुको शिविर, परिष्कृत विष्फोटक उपकरणसहित उनीहरूका हतियार तथा खरखजाना एवम् नेपाली सेना र सेनाका हतियारको अनुगमनका लागि ।'¹

नेपालमा मानव लक्षित माइन हटाउने कार्य असोज २०६४ बाट शुरु भयो । फागुन २०६५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय माइन एक्सन टिम (युनएमएटी) र नेपाली सेनाबीच 'एनए माइन एक्सन कोअर्डिनेशन सेन्टर' (एनएएमएसीसी) का लागि संयुक्त क्षमता विकास योजनामा सहमति भयो । यो पहल 'एनएएमएसीसी'को उद्देश्य- '२०६६ सालसम्म नेपाल आर्मी माइन एक्सन कोअर्डिनेशन सेन्टरले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको माइन एक्सन र आईईडीडी क्षमता विकास गर्नेछ,'² अन्तर्गत भएको थियो ।

युनएमएटीको सफल क्षमता विकास क्रियाकलापको अनुशरण गर्दै चारवटा सैन्य प्लाटुनलाई आइएमएस मान्यता प्रदान गरियो । सेनाले बिछ्याएका ५३ स्थानका माइनलाई निस्कृय बनाएपछि विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भए अनुसार दायित्व पूरा गरेको भन्दै नेपाली सेना र शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले असार २०६८ मा संयुक्त रूपमा 'नेपाल माइनक्षेत्र रहित कार्यक्रम' आयोजना गरे ।

युद्धका विष्फोटक अवशेष (रेसिडुअल कन्टामिनेशन) को प्रकृति

सेनाले माइन राखेका ५३ स्थानका माइन हटाएर ती ठाउँलाई 'माइन रहित' घोषणा गरिसकेपछि पनि नेपालले सामान्य विष्फोटक युद्ध अवशेष (ईआरडब्ल्यू), विशेषगरी आईईडी र अन्य विष्फोट नभएका र त्यागिएका हतियार (युएक्सओ/एएक्सओ) को सामना गर्नुपर्थ्यो । यद्यपी माइनफिल्ड रहित घोषणपछि ल्याण्डमाइन विष्फोट भएर कसैको ज्यान गएको रिपोर्ट भने आएको छैन, धेरैजसो दुर्घटना आईईडीले गर्दा भएका छन् । नेपाली सेना अहिले पनि अन्य राष्ट्रिय संस्थासँग मिलेर युद्धका विष्फोटक अवशेष हटाउने प्रमुख दायित्वमा छ ।

¹ युएनएससीआर-१७४० (२००७), <http://www.un.org/News/Press/docs/2007/sc8942.doc.htm>

² नेपाली सेना माइन एक्सन समन्वय केन्द्रका लागि क्षमता विकास योजना ।

मुख्य निष्कर्ष : असल अभ्यास, मुख्य चुनौति र सिकेको पाठ

नेपाल अध्ययनले धेरै असल अभ्यासहरूबारे प्रकाश पारेको छ र युद्धका विष्फोटक अवशेषलाई सम्बोधन गर्न आवश्यक दिगो राष्ट्रिय क्षमता विकासमा देखिएका चुनौतिहरूतर्फ ध्यानाकर्षण गराएको छ ।

असल अभ्यासहरू

राष्ट्रिय प्रतिवद्धता

कुनै पनि क्षमता विकास कार्यका लागि राष्ट्रिय प्रतिवद्धता पूर्व शर्त हो । नेपालले सफलतापूर्वक 'नेशनल माइन एक्सन' क्षमता विकास गरेर उच्चस्तरको प्रतिवद्धता देखाएको छ । माइन एक्सन कार्यक्रममा सरकार र सेनाको प्रतिवद्ध दृष्टिकोण, सफलताको मुख्य कारक थियो । विस्तृत शान्ति सम्झौताप्रति माओवादीको प्रतिवद्धताले पनि कार्यक्रमको सफलताका लागि भूमिका खेल्थ्यो ।

राष्ट्रिय स्वामित्व र दिगोपन

राष्ट्रिय स्वामित्वको सिद्धान्त विश्वव्यापी रुपमै अंगिकार गरिएको छ । यद्यपी संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा व्यवस्थित माइन एक्सन कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय स्वामित्वमा रुपान्तरण गर्नु चुनौतिपूर्ण हुन्छ । यस अर्थमा नेपाली अनुभवले असल अभ्यासको उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ । उदाहरणका लागि विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि सेनाले गरिरहेको डिमाइनिङ कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय रुपमा ग्रहण गरियो ।

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले पनि 'माइन इआरडब्ल्यू' पिडित लगायत द्वन्द्वप्रभावितको पुनःस्थापनामा सहयोगसाथै क्षतिपूर्ति समेत प्रदान गर्‍यो । अन्तर्राष्ट्रिय माइन एक्सन सञ्चालकहरूको सहभागिता बिना नै माइन हटाउने काम सम्पन्न हुन सक्यो ।

शान्ति सम्झौतामा माइन एक्सन समावेश

एनसीवीएल र युनिसेफजस्ता संगठनहरूले पैरवी र लबिङ गर्दै विस्तृत शान्ति सम्झौतामा 'माइन एक्सन'लाई समावेश गराउन मुख्य भूमिका खेले । माइन एक्सन कार्यक्रमको पारदर्शिताले भविष्यका कार्यक्रमहरू र वाह्य सहयोगका लागि बाटो खोलिदिएको छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा 'माइन एक्सन' लाई पनि समावेश गरिएको परिणामस्वरूप

कार्यक्रमप्रति जवाफदेहीता, कार्यसूचीको निर्माण, प्रभावकारी र कुशल सहजीकरणका साथै सहयोग जस्ता विषयमा पारदर्शिता कायम हुन सक्यो ।

बाह्य क्षमता विकास सहयोग

यूएनएमएस र यूनिसेफका क्षमता विकास गतिविधि, माइन राखिएका क्षेत्रको सफाई (क्लियरेन्स) र एमआरईमा दिइएको जोडले नेपालको क्षमतालाई थप सशक्त बनायो । जसको परिणामस्वरूप विस्तृत शान्ति सम्झौताद्वारा निर्देशित माइन एक्सन सम्बन्धी कार्यको प्रभावकारी पालना हुन सक्यो ।

उच्चस्तरको राष्ट्रिय सफाई (क्लियरेन्स) क्षमता

मानव लक्षित माइन हटाउने काममा संलग्न भएर नेपाली सेनाले विष्फोटक जोखिमलाई सम्बोधन गर्न उच्चस्तरको क्षमता विकास गरेको छ । डिमाइनिङका लागि नेपाली सेनाको उच्च क्षमताले गर्दा संयुक्त राष्ट्र संधीय मिसनमा माली पुगेको नेपाली सेनाले परिष्कृत विष्फोटक उपकरण व्यवस्थापन (आईईडीडी) मा योगदान दिएको छ । त्यस्तै पूर्व सैन्य अधिकारीहरु अन्तर्राष्ट्रिय माइन एक्सन एनजिओमा समेत काम गरिरहेका छन् ।

प्रभावकारी सहकार्य

नेपालमा माइन एक्सन कार्यक्रमको सफलताका लागि प्रमुख राष्ट्रिय पात्रहरु (सेना, सशस्त्र प्रहरी, नेपाल प्रहरी र शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय) बीच प्रभावकारी सहकार्य सँगै अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगीहरुसँगको सहकार्यले उत्तिकै भूमिका खेलेको छ ।

एनसीबीएल, इन्सेक, युनएमएटी र रेडक्रस आन्दोलनले माओवादी र सुरक्षा निकायहरु, विशेष गरी सेनाभित्र माइन एक्सन कार्यक्रमका लागि पैरवी गरेका थिए । क्षमता विकास कार्यक्रमको सफलताका लागि संयुक्त राष्ट्र संघका आवासीय संयोजकको सहयोग र सहकार्यको पनि भूमिका रहेको यूएनएमएसले उल्लेख गरेको छ ।

कुशल रिपोर्टिङ संरचना

रिपोर्टिङ संरचना, प्रभावकारी सहकार्य र बलियो समन्वयका आधारमा स्थापित हुँदा विष्फोटक पदार्थहरुको जोखिम सम्बन्धी रिपोर्टिङ तुरुन्तै हुन सक्यो र त्यस्ता जोखिमहरुको सम्बोधन पनि तुरुन्तै प्रभावकारी रुपमा भयो ।

एमआरई र सीएलको सकारात्मक योगदान

माइन रिस्क एजुकेशन (एमआरई- बारुद विष्फोटन जोखिमसम्बन्धी शिक्षा) अभियानले प्रभावित समुदायमा निकै ठूलो योगदान दिन्छ भन्ने स्पष्ट छ । धेरै सूचकहरूले यस्तो शिक्षाले दुर्घटना कम गरेको बताएका छन् । एनआरसीएसद्वारा स्थापित सामूदायिक स्वयमसेवी संरचनाहरू प्रभावित समुदाय र जिम्मेवार निकायबीच सूचना आदनप्रदानका केन्द्र हुन् । जसले गर्दा सम्भावित दुर्घटनालाई तत्कालै सम्बोधन गर्न सहयोग पुगेको छ ।

मुख्य चुनौतिहरू र सिकेको पाठ

माओवादी तथ्याङ्क

माओवादीहरूले आफूले उत्पादन, भण्डारण र प्रयोग गरेका विष्फोटक पदार्थ (आईईडी) को कुनै तथ्याङ्क राखेनन् । सूचकहरूलाई माओवादी गतिविधिबाट उत्पन्न विष्फोटक अवशेषहरू रहेका स्थानका बारेमा जानकारी नहुँदा माओवादीले छोडेका त्यस्ता विष्फोटक अवशेष क्षेत्र पत्ता लाग्न सकेका छैनन् । संभवतः आगामी दिनहरूमा त्यस्ता विष्फोटक अवशेषहरू पत्ता लाग्नेछन् । तर यस्तो अनिश्चितताले भविष्यमा पनि विष्फोटक अवशेषको जोखिम भने रहिरहनेछ ।

सूचना व्यवस्थापन

नेपाली सेनाको 'माइन एक्सनका लागि सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (आइएमएसएमए)' मा सेनाले गरेका माइन हटाउने काम (क्लियरेन्स) र क्लियरेन्सका बेला भएका दुर्घटनाका सूचना मात्रै छन् भने एमआरई र गैर-सैनिक हताहती सम्बन्धी सूचना छैनन् । समानान्तर रूपमा इन्सेकले आफ्नो निगरानी तथ्यांकमा गैर-सैनिक हताहतीको अभिलेख मात्रै राखेको छ ।

इन्सेकको निगरानी प्रणाली प्रभावकारी र विश्वसनीय मानिए पनि अन्य देशहरूको अनुभवका आधारमा समानान्तर तथ्यांकले सम्बन्धित दुर्घटना, विष्फोटक अवशेष र क्लियरेन्स सूचना प्राप्त गर्नका लागि चुनौति हुने पाइएको छ ।

परिचय

अध्ययनको पृष्ठभूमि

यो अध्ययन राष्ट्रिय क्षमता र युद्धका विष्फोटक अवशेषमाथि जीआईसीएचडीले गरेको बृहद अध्ययनको एक भाग हो । यसमा दस्तावेजहरुको अनुसन्धान र नेपालका लागि जीआईसीएचडीले २०७१ मा गरेको अनुसन्धानका निष्कर्ष समावेश गरिएको छ । जीआईसीएचडीले बैठक व्यवस्थापन र बैठकमा सहभागिताका साथै अध्ययन मस्यौदा तयार पार्नका लागि सुविन्द्र बोगटीलाई राष्ट्रिय परामर्शदाता नियुक्त गरेको थियो । अनुसन्धान टोलीले मुख्य सरोकारवालाहरुलाई काठमाडौं र चितवनमा भेटेको थियो । मिसनका बेला भएका बैठकहरुको पूर्ण सूची अनुसूची-२ मा उपलब्ध छ ।

यो अध्ययन प्रतिवेदनको उद्देश्य युद्धका विष्फोटक अवशेषलाई सम्बोधन गर्नका लागि राष्ट्रिय क्षमता विकासमा नेपालको अनुभवलाई दस्तावेजिकरण गर्नु र असल अभ्यासको पहिचान तथा सिकेको पाठ प्रस्तुत गर्नु हो । राष्ट्रिय क्षमता र युद्धका अवशेष अध्ययनको कार्यविधिवारे अनुसूची-२ मा उल्लेख छ ।

देश परिचय

नेपाल चीन र भारतको बीचमा अवस्थित, १ लाख ४७ हजार वर्गकिलोमिटरमा फैलिएको भूपरिवेष्ठित मुलुक हो । मुख्य तीन भौगोलिक क्षेत्रमा बाँडिएको नेपालको दक्षिणमा पूर्व-पश्चिम तन्किएको समथर तराई छ । मध्यमा पहाडी क्षेत्र छ भने उत्तरमा हिमाली शृंखला । यहाँको तीन करोड जनसंख्यामा विभिन्न जातीय, भाषिक र जातजातिका समूहहरु छन् । सामाजिक विभेद र असमानता नेपालको राजनीतिक र आर्थिक चुनौतिहरु हुन्, जो १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वका मुल कारण थिए । समानताका लागि संवैधानिक व्यवस्था गरिए पनि सामाजिक विभेद अबैध भेटिन सकेको छैन ।³

³ यसमा जुनसुकै धर्म, वर्ण, लिंग, जात-जाति, समुदाय र विचारका भए पनि सबै नागरिकहरु बराबर भएको घोषणाका साथै परम्परागत अभ्यासको संरक्षण समेत गर्ने घोषणा गरिएको छ जसले विभेद र बहिष्करणको ढोका खोलीदिएको छ । हेरौं: वर्ल्ड व्याडक र डिएफआईडी, अनइक्वेल सिटिजन्स: जेन्डर, कास्ट एण्ड एथनिक इन्क्लुजन इन नेपाल, २०६२

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व

२०४६ को जनआन्दोलनपछि नेपालमा संवैधानिक राजतन्त्र अन्तर्गत लोकतान्त्रिक सरकार गठन भयो । संस्थाहरूको क्रमिक लोकतान्त्रीकरणले मात्रै जनतामा ह्वात्तै बढेका आकांक्षाहरूको सम्बोधन हुन सकेन । फलस्वरूप, चुलिंदै गएका जन-गुनासाहरूलाई भजाउँदै उग्र वामपन्थी आन्दोलन शुरु भयो । २०५२ मा शुरु भई एक दशक चलेको माओवादी सशस्त्र विद्रोहमा दुवैपक्षका गरी १६ हजार २७८ जनाको मृत्यु भयो^४ । भनिन्छ, युद्धले १ लाख ५० हजार जनता विस्थापित भए । मंसिर २०६३ मा विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपछि युद्ध समाप्त भएको थियो ।

माइन/विष्फोटक युद्ध अवशेषको शुरुवात, प्रकृति र क्षेत्र

द्वन्द्वका बेला नेपाली सेनाले भौतिक संरचना र सैन्य प्रतिष्ठान वरपर परिस्कृत विष्फोटक उपकरण (आईईडी) साथै मानवलक्षित विष्फोटक (एपी माइन्स) को प्रयोग गर्‍यो । विभिन्न रिपोर्टहरूका अनुसार सेनाले शुरुमा २०५९ मा ५३ स्थानमा करिब १४ हजार एपी माइन राखेको थियो । सेना, सशस्त्र प्रहरी बल र नेपाल प्रहरीले टाढैबाट विष्फोटन गराउन सकिने (कमाण्ड डिटोनेटेड) आईईडी तैनाथ गरे । सेनाले २७५ स्थानमा, सशस्त्र प्रहरीले २०० स्थानमा र नेपाल प्रहरीले ४७ स्थानमा त्यस्ता आईईडीको प्रयोग गरेका थिए । सेनाले प्रयोग गर्ने मोर्टार र अन्य क्षेप्यास्त्रले पनि सिमित मात्रामा विष्फोट नभएका हतियार (यूएक्सओ) को विष्फोटक अवशेष बढायो । अप्ठ्यारा र कतिपय अवस्थामा सहजै पुग्न नसकिने भू-भाग भएको नेपालमा रहेका विष्फोटक अवशेष हटाउने कार्य जटिल हुन सक्नेछ ।

व्यावसायिक रूपमा उत्पादन गरिएका हतियारमा सीमित पहुँच भएको माओवादीले आफैं बनाएका आईईडीको व्यापक प्रयोग गर्‍यो । पाइपलाइन जोड्न प्रयोग हुने सकेटमा बनाइएको 'सकेट बम' को अत्यधिक प्रयोग गरेका माओवादी लडाकु र कार्यकर्ताले पाइप, प्रेसर कुकर र बाल्टी जस्ता भाँडाहरूमा बनाइएका बम पनि प्रयोगमा ल्याए । यस्ता बममा भर पर्न नसकिने र वातावरणमा नकारात्मक प्रभाव पार्ने खालका थिए ।

माओवादीले प्रयोग गरेका आईईडीसँगै सुरक्षा निकायका गतिविधिबाट सिर्जित माइन विष्फोटक अवशेष मध्यम तर व्यापक स्तरमा थियो । अनौपचारिक सेवा केन्द्र (इन्सेक) का

^४ यसअघि माओवादी सशस्त्र विद्रोहमा मर्नेहरूको संख्याका बारेमा फरक फरक रिपोर्टहरू आएका थिए । अधिक जानकारीका लागि हेरौं: http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/8268651.stm

अनुसार २०६१ देखि २०६३ सम्म ७५ वटै जिल्लामा भएका दुर्घटनाहरूमध्ये सबैभन्दा बढी आईईडीबाटै भएका थिए ।

तराईमा जारी हिंसाले आईईडी विष्फोटक अवशेषलाई नवीकरण गरेको छ- माओवादी द्वन्द्वका बेलाभन्दा थोरै भए पनि । पछिल्लो समय आईईडी विष्फोटका घटनाहरू मंसिर २०७० को संविधानसभा निर्वाचन हुनुभन्दा केही दिनअघि बढेका थिए र विद्रोही समूहले प्रयोग गर्ने आईईडी भन्ने परिस्कृत हुन सक्छन् भन्ने चिन्ता छ ।

पीडित आफैं सक्रिय रहँदा भएको हताहतीको संख्यामा २०६३ देखि कमी आए पनि दुर्घटनाको संख्या भने त्यही अनुपातमा घटेको छैन । दुर्घटनाको संख्या नघटे पनि हताहत हुने संख्या घट्नुको कारण साना विष्फोटक सामग्रीको प्रयोगले गर्दा भएको हो (उदाहरणका लागि तराईमा प्रयोग भइरहेका साना विष्फोटक उपकरणहरू) । २०६८ मा भएका ५० प्रतिशत दुर्घटनाहरू यस्तै ‘नयाँ’ हतियारबाट भएका थिए ।

नेपालको नक्सा⁵

(...)

राष्ट्रिय माइन/इआरडब्ल्यू कार्यक्रम स्थापनाको पृष्ठभूमि

शान्ति सम्झौता अघिको ‘माइन एक्सन’

२०५१ मा पहिलो पटक ‘नेपाल बारुदी सुरुङ्ग प्रतिवन्ध अभियान (एनसीबीएल)’⁶ ले राजनीतिक स्तर र जिल्लास्तरमा समेत पैरवी र सचेतना केन्द्रित भएर ‘माइन एक्सन’ गतिविधि शुरु गर्‍यो । उक्त संगठनले २०५३ मा माइन/इआरडब्ल्यू पीडितहरूको तथ्याङ्क संकलन शुरु गर्‍यो, परिणामस्वरूप २०७० मा नेपाली सेनाले बारुदी सुरुङ्ग प्रयोगमा ल्याएको पुष्टी गर्‍यो ।

मंसिर २०६१ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय बाल कोष (यूनिसेफ) ले नेपालमा माइन एक्सनका लागि संयुक्त राष्ट्र संघको फोकल प्वाइन्ट संगठनको भूमिका ग्रहण गर्दै विष्फोटन जोखिम शिक्षा (एमआरई) कार्य समूहको गठन गर्‍यो । अन्ततः यो समूहमा नेपाल रेडक्रस सोसाइटी, अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस (आइसीआरसी) लगायत १६ राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू सहभागी भए ।

⁵ <http://www.dwss.gov.np/images/nepal-map.gif>

⁶ <http://nepal.icbl.org/>

२०६३ मा उक्त समूह विष्फोटन जोखिम शिक्षा (एमआरई) का लागि समन्वय गर्ने, पैरवी गर्ने, पीडितलाई सहयता उपलब्ध गराउने र दुर्घटना/हताहतीको अनुगमन गर्ने निकाय, माइन एक्सन संयुक्त कार्य समूह (एमएजेडब्ल्यूजी) मा परिणत भयो । अनमिन र यूएन माइन एक्सन सर्भिस नेपालमा प्रत्यक्ष संलग्न भएपछि भने विष्फोटक हटाउने कार्य (डिमाइनिङ) पनि थपियो ।

२०६४ को घोषणामार्फत् माइन एक्सन सञ्चालन समिति (एमएससी) र राष्ट्रिय माइन एक्सन टेक्निकल कमिटी (एनएमटीसी) स्थापना भयो । २०६४ देखि शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले सरकारको माइन एक्सन फोकल प्वाइन्टका रुपमा कार्य गर्न थाल्यो ।

विस्तृत शान्ति सम्झौता

२०६३ बैशाखको जनआन्दोलनको सफलतासँगै राजा ज्ञानेन्द्रको सक्रिय शासनको अन्त्य भएपछि मंसिर २०६३ मा नेकपा माओवादी र नेपाल सरकारबीच विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भयो । यो सम्झौताले माओवादी विद्रोहीलाई मुलधारको राजनीतिमा समावेश गर्ने र माओवादी लडाकुहरुलाई शिविरमा राख्ने बाटो खोल्दै १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्व समाप्त भएको घोषणा गरेको थियो ।

यो सम्झौतासँगै हतियार भण्डारको निगरानीका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघलाई अनुमति दिइएको थियो । त्यसबेला सहमतिमा जारी गरिएको अन्तरिम संविधानमै व्यवस्था गरी माओवादीलाई अन्तरिम व्यवस्थापिका-संसद र सरकारमा समेत सहभागी गराइयो र त्यही सरकारले संविधानसभाको निर्वाचन समेत गरायो ।

शान्ति प्रक्रियाका लागि राजनीतिक दलहरुको प्रतिवद्धता व्यक्त गरिएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले १० वर्षे द्वन्द्वको अन्त्यमात्रै गराएन, संविधानसभा निर्वाचनको मार्ग पनि प्रशस्त गरायो । थप लोकतान्त्रीकरण सहित नेपालको पुनःसंरचना र समावेशीताका लागि संविधानसभा गठन भएको थियो । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा महिनौंको सुस्त प्रगतिपछि हस्ताक्षर भएको थियो^७ ।

^७इन्टरनेशनल क्राइसिस ग्रुप, नेपाल्स पिस अग्रिमेन्ट: मेकिङ इट वर्क, मंसिर २०६३
<http://www.refworld.org/pdfid/45a4b4b82.pdf>

विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि माइन एक्सन

शान्ति सम्झौतामा माइन एक्सन प्रतिवद्धता

विस्तृत शान्ति सम्झौता र त्यसअन्तर्गतका अन्य सम्झौतहरुबाट भण्डारण गरिएका विष्फोटक गोलीगठ्ठा र बारुदी सुरुङ तथा धरापहरु नष्ट गर्ने स्पष्ट निर्देश प्राप्त भयो । विस्तृत शान्ति सम्झौताको बुँदा ५.१.४ मा भनिएको छ: ‘दुवै पक्ष युद्धको समयमा प्रयोग गरिएका धराप तथा बारुदी सुरुङको रेखाङ्कन, भण्डारण ३० दिनभित्र एकअर्कालाई जानकारी दिन र ६० दिनभित्र निष्कृत र निर्मूल पार्न एकअर्कालाई सहयोग गर्नेछन् ।’^८

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा यस्तो प्रावधान राखिए पनि २०६३ देखि असार २०६८ सम्म ५३७ जना बारुदी सुरुङ र विष्फोटक युद्ध अवशेषको शिकार भए^९ ।

हतियार तथा सेना व्यवस्थापनको अनुगमन सम्झौता (एएमएमए) को धारा-२ मा लेखिएको छ, “पक्षहरुले विष्फोटक पदार्थ राखिएका स्थानको नक्सा, रेखाङ्कन उपलब्ध गराउने छन् । साथै (२.) बारुदी सुरुङ, धराप, विष्फोट नभएका गोलीगठ्ठा, विष्फोटक पदार्थ, अपरिस्कृत विष्फोटक उपकरण (आईईडी) र यस्ता सामग्रीहरुको वास्तविक अवस्थिति बारेको जानकारी दिनेछन्...”^{१०}

त्यस्तै उक्त सम्झौताकै बुँदा ४.१.२ मा ‘हतियार भण्डारण र नियन्त्रण’मा उल्लेख छ, “माओवादी सेनाका सम्पूर्ण हतियार र खरखजाना संयुक्त राष्ट्रसंघले अनुगमन गर्ने गरी सातवटा मुख्य अस्थायी शिविरहरुमा सुरक्षित किसिमले भण्डारण गर्ने कुरामा पक्षहरु सहमत छन्...काम नलाग्ने उपकरणहरु तुरुन्तै नष्ट गरिनेछ । स्थिर उपकरणहरुलाई सुरक्षित रूपमा भण्डारण गरी चौविसै घण्टा पहरा दिइनेछ । पक्षहरुले त्यसपछि अपरिष्कृत विष्फोटक उपकरणहरुको विनाशका लागि संयुक्त राष्ट्र संघसँग परामर्श गरी समय तालिका र प्रकृया निर्धारण गर्नेछन् ।”

सम्झौतामा भनिए अनुसार माओवादी लडाकुहरुले प्रयोग गरेका अपरिस्कृत विष्फोटक पदार्थ (आईईडी) संकलन गरी नजिकका सातवटा मुख्य शिविरमा राखिएको थियो ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताको मस्यौदा तयार पार्नका लागि युनिसेफ मार्फत् वरिष्ठ राष्ट्र संघीय सैन्य सल्लाहकार र उनको टोलीले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका थिए । त्यसैगरी सबै पक्षलाई स्वीकार हुने भाषाको प्रयोगका लागि पनि युनिसेफको महत्वपूर्ण भूमिका थियो ।

^८ नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३

^९ इन्सेकबाट प्राप्त सूचना ।

^{१०} बुँदा ४.२.२ को कमान्डरको जिम्मेवारीमा उल्लेख भएअनुसार ।

संयुक्त राष्ट्र संघीय मिसन (अनमिन)

९ माघ २०६३ को संयुक्त राष्ट्र संघ सुरक्षा परिषद प्रस्ताव (यूएनएससीआर) अनुसार नेपालमा संयुक्त राष्ट्र संघीय मिसन (अनमिन) स्थापना गरियो । अनमिनलाई अन्य कार्यहरु साथै “... हतियार र सेनाको व्यवस्थापन अनुगमन, शिविर लगायत माओवादी लडाकुहरु, उनीहरुका हतियार र गोली गठ्ठाको अनुगमन व्यवस्थापन, साथै अपरिस्कृत विष्फोटक उपकरणहरु (आईईडी) को व्यवस्थापन अनुगमन” को जिम्मेवारी दिइएको थियो ¹¹ ।

शान्ति प्रक्रियामा सहयोग गर्न नेपालले गरेको आग्रह अनुसार माघ २०६३ को संयुक्त राष्ट्र संघका महासचिवको प्रतिवेदनले¹² अनमिन मुख्यालय अन्तर्गत रहने गरी माइन एक्सन युनिट खडा गर्न सिफारिस गर्‍यो । जसका उद्देश्यहरु:

- माइन/अपरिस्कृत विष्फोटक उपकरण/विष्फोटक युद्ध अवशेषका समस्या समाधानका लागि प्राविधिक सहयोग गर्ने,
- विस्तृत शान्ति सम्झौताका हस्ताक्षरकर्ता पक्षहरुले उपलब्ध गराएको विष्फोटक उपकरणहरुको दर्ता र व्यवस्थापन गर्ने,
- सबै अपरिस्कृत विष्फोटक उपकरण (आईईडी) को समयमै सुरक्षित विनाशका लागि सहयोग र योजना विकास गर्ने,
- माइन/अपरिस्कृत विष्फोटक उपकरण/विष्फोटक युद्ध अवशेष सम्बन्धी दुर्घटनाहरुको अनुसन्धान गर्ने र
- युनिसेफसँग मिलेर जनतालाई विष्फोट जोखिम शिक्षा (माइन रिस्क एजुकेशन) दिइएको सुनिश्चित गर्ने ।

आईईडी भण्डारको व्यवस्थापन र सेनाले राखेका बारुदी सुरुङ नष्ट गर्ने जिम्मेवारी भने विस्तृत शान्ति सम्झौताका हस्ताक्षरकर्ता पक्षहरुलाई दिइयो । यद्यपी सुरक्षा जोखिमले गर्दा आईईडी नष्ट गर्ने कार्यमा माओवादीलाई अनमिनले सहयोग गरेको थियो । माइन एक्सन युनिटले २०६३ फागुन र चैतमा मुख्य शिविर क्षेत्रको प्रारम्भिक मुल्याङ्कन गरेको थियो ।

संयुक्त राष्ट्रसंघले पनि माइन एक्सनका लागि कार्य सञ्चालनको अवधारणाका साथै छोटो र मध्यम अवधिको रणनीतिक रूपरेखा तयार पार्न परामर्शदाता खटाएको थियो ।

परामर्शदाताको प्रतिवेदन¹³मा छोटो र मध्यम अवधिका लक्ष्यहरु शान्ति सम्झौताका आवश्यकता भन्दा धेरै परसम्मका थिए, जुन माइन एक्सन कम्युनिटीभिन्न उब्जेको व्यापक

¹¹ यूएनसीएसआर १७४० (२००७), <http://www.un.org/News/Press/docs/2007/sc8942.doc.htm>

¹² <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N07/201/85/PDF/N0720185.pdf?OpenElement>
<http://daccessdds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/674/98/PDF/N0867498.pdf?OpenElement>

सहमति परिलक्षित थिए । प्रतिवेदनले माइन एक्सनका पाँच स्तम्भ- माइन हटाउने, भण्डारण नष्ट, माइन जोखिम शिक्षा, पीडितलाई सहायता र पैरवीलाई संयोजन गरी संगठित रूपमा राष्ट्रिय कार्यक्रम तर्जुमा गर्नुपर्नेमा जोड दिएको थियो¹⁴ । यद्यपी, अनमिनको प्रारम्भिक माइन एक्सन प्रोजेक्टले विस्तृत शान्ति सम्झौता अनुसार भण्डारण व्यवस्थापन र विनाशको आवश्यकतामा मात्रै जोड दियो ।

मूख्य सरोकारवालाहरु

नेपाली सेना

मंसिर २०६३ मा नेपाल सरकारले इन्जिनियरिङ निर्देशनालयको अंगका रूपमा नेपाली सेना माइन एक्सन कोअर्डिनेशन सेन्टर (एनएएमएसीसी) स्थापना गर्‍यो । सेन्टरलाई मानव लक्षित बारुदी सुरुङ र विष्फोटक धराप सफाई सम्बन्धी कार्यको जिम्मेवारी दिइयो । बेलायती र स्विस् सरकारले बम निस्कृय पार्ने रोबोटिक उपकरण र माइन डिटेक्टर उपलब्ध गराए । त्यसैगरी नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्र संघ शान्ति कोष (यूएनएफपीएन) को आर्थिक सहयोगमा ८ जना सैनिक अधिकृतहरुलाई केन्यामा तालिम दिइयो भने ५ जना सेनाका इन्जिनियरले लेबनानमा कार्य सञ्चालन व्यवस्थापन तालिम लिए ।

चित्र १: जेठ २०७१ मा एनएएमएसीसी संरचना¹⁵

...

सेनाले आफ्ना सुरक्षा बेसहरुको सुरक्षाका लागि टाढैबाट विष्फोट गराउन सकिने आईईडी र एपी माइन्स् प्रयोग गरिरहेको थियो । उसले आफूले राखेका बारुदी सुरुङहरु आंशिक रूपमा चिन्ह लगाइएको बताए पनि त्यस्तो चिन्ह निम्न गुणस्तरका थिए भने कतिपय स्थानमा त्यस्तो चिन्ह मेटिइसकेको थियो । त्यसैले युनिसेफले नेपाली सेनालाई १४ हजार र माओवादीलाई १ हजार जोखिम चिन्ह उपलब्ध गरायो । सेनाले आफ्ना सबै मानव लक्षित बारुदी सुरुङ र धराप नष्ट गर्ने क्रियाकलाप अन्तर्राष्ट्रिय माइन एक्सन स्तर (आइएमएस) अनुरूप भएको उल्लेख गरेको छ ।

चित्र २, नेपाल बारुदी सुरुङ क्षेत्र नक्सा¹⁶

¹³ Cipièrè, माइकल, माइन एक्सन सपोर्ट टु द यूएन मिसन इन नेपाल, चैत २०६३

¹⁴ जीआईसीएचडी, ट्रनिजसन टु नेसनल ओनरसिप, नेपाल, २०६९

¹⁵ नेपाली सेनाका अनुसार, काठमाडौं, वैशाख, २०७१

...

सशस्त्र प्रहरी बल

माओवादी विद्रोह बढ्दै जाँदा नेपाल सरकारले २०५७ मा सशस्त्र प्रहरी बल गठन गरेको हो । २०६९ मा सशस्त्र प्रहरी बल अन्तर्गत फिल्ड इन्जिनियरिङ शाखा स्थापना गरियो ।

सशस्त्र प्रहरी बलको इन्जिनियरिङ शाखाले अन्य कामका अतिरिक्त,

☐ बम निष्क्रिय पार्ने,

☐ तालिम दिने,

☐ माइन जोखिम शिक्षासम्बन्धी कक्षा सञ्चालन गर्ने र

☐ विशिष्ट र अति विशिष्ट व्यक्तिहरुको सुरक्षा प्रवन्ध गर्ने जिम्मेवारी पायो ।

सशस्त्र प्रहरी बलले आफ्नो सुरक्षा बेस वरपर परम्परागत बारुदी सुरुङको सट्टा टाढाबाट विस्फोट गराउन सकिने कमान्ड डिटोनेटेड ‘अर्डनान्स एक्सप्लोसिभ डिभाइस’ (ओईडी)¹⁷, आईईडी प्रयोग गर्न थालेको थियो । सशस्त्र प्रहरी बलले द्वन्द्वका बेला ३,४०५ वटा उपकरण प्रयोग गरेको जनाएको थियो । सबै ओईडी क्षेत्रमा तारबार गरिएको थियो भने ओईडीको तथ्याङ्क पनि राखिएको थियो । सशस्त्र प्रहरी बलले राखेका सबै विस्फोटक सामग्री विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएलगत्तै हटाउन शुरु गर्‍यो ।

सशस्त्र प्रहरी बलले जम्मा १३० बम डिस्पोजल टोली थिए, जसमध्ये ३१ टोलीले नेपाली सेनासँग सहकार्य गर्दथे¹⁸ । सशस्त्र प्रहरी बलको टोलीले विस्फोटक पदार्थ हटाउने र बम निष्क्रिय पार्ने क्रममा कुनै पनि दुर्घटना भएनन् ।

शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछि सशस्त्र प्रहरी बलले ओईडी/आईईडीको जिम्मेवारी नेपाली सेनाले लिएको भन्दै आफूले त्यस्ता विस्फोटकको सामना नगरेको जनाएको छ ।

२०६७ मा युनिसेफले सशस्त्र प्रहरी बलसँग मिलेर तीनवटा क्षेत्रीय प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम कार्यशाला सञ्चालन गरी ७५ एमआरई मुख्य प्रशिक्षकलाई तालिम दिएको थियो । त्यसबेलादेखि सशस्त्र प्रहरी बल माइन जोखिम शिक्षा (एमआरई) मा क्रियाशिल छ । यी

¹⁶ नेपाली सेनाका अनुसार, काठमाडौं बैशाख, २०७१

¹⁷ सशस्त्र प्रहरीले उक्त वस्तुबारे यही शब्द प्रयोग गर्छ ।

¹⁸ सशस्त्र प्रहरीको प्रस्तुती, एपीएफ हेडक्वार्टर काठमाडौं

मुख्य प्रशिक्षकले क्रमशः हजारौं सशस्त्र प्रहरी बलका कर्मचारीलाई तालिम दिए र ती कर्मचारीहरूले माइन/आईईडी प्रभावित समुदायमा एमआरई सञ्चालन गरेका थिए ।

नेपाल प्रहरी

सशस्त्र द्वन्द्वका बेला नेपाल प्रहरीसँग आफ्ना संरचना वरपर माइन र आईईडी राख्नका लागि विशेष युनिट थियो भने प्रहरीले द्वन्द्वका बेला विष्फोटक पदार्थ बोक्ने गर्थे । शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछि प्रहरी माइन एक्सनले विष्फोटक उपकरण र दुर्घटनामा पहिलो जानकारी र सुरक्षाको जिम्मेवारी निर्वाह गरिरहेको छ । कतै आईईडी भेटिएमा प्रहरीले शुरुमा प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा नेपाली सेनालाई खबर गर्छ र त्यस स्थानमा सुरक्षा दिन्छ ।

ठूलो प्रहरी टास्क फोर्सको एउटा अंगको रूपमा नेपाल प्रहरीको पनि आफ्नै बम डिस्पोजल टोली छ, जसले विभिन्न जिम्मेवारी पाएको छ । सेना आउन ढिलो भएमा वा तत्कालै काम गर्न जरुरी भएको अवस्थामा विष्फोटक उपकरणहरू निष्क्रिय पार्नका लागि प्रहरीको यस्तो विशेष टोली तालिम प्राप्त छ ।

२०६७ मा युनिसेफले २५ अति प्रभावित क्षेत्रका १२० प्रहरी अधिकृतलाई एमआरई मुख्य प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम र एमआरई सामग्री दिएको थियो । त्यसपछि प्रशिक्षकहरूले थप १४ हजार प्रहरी कर्मचारीलाई तालिम दिए र उनीहरूले प्रभावित क्षेत्रका जनतालाई ।

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय

मन्त्रिपरिषद्ले बैशाख २०६४ मा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय गठन गर्‍यो ।¹⁹ मन्त्रालयमा त्यसै वर्ष जुलाईमा माइन एक्सनका लागि राष्ट्रिय सम्पर्क केन्द्र पनि स्थापना भयो भने यस सम्बन्धमा थप निर्णयहरू पनि भएः²⁰

- शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको अध्यक्षतामा रक्षा मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय र शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयका प्रतिनिधि सदस्य साथै नेकपा माओवादी, अनमिन र

¹⁹ शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको वेबसाइट, <http://www.peace.gov.np/>

²⁰ जीआईसीएचडी आईवीआईडी

तीन जना नागरिक समाजका पर्यवेक्षक रहने माइन एक्सन सञ्चालन समिति गठन गर्ने,

- शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा रक्षा मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, नेपाली सेना र नेकपा माओवादीबाट एक एक जना सदस्य रहने माइन एक्सन प्राविधिक समिति गठन गर्ने ।

नेपाल सरकारले जेठ २०६९ मा अनुमोदन गरेको कार्य सञ्चालन निर्देशिकामा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई मुख्य १८ वटा जिम्मेवारी दिइएको छ ।²¹ यी मध्ये कुनैमा पनि माइन एक्सनलाई तोकेरै उल्लेख गरिएको छैन, यद्यपी धेरै माइन एक्सनसँग सम्बन्धित छन् ।

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

२०४५ मा स्थापना भएको इन्सेकले नेपालका ७५ वटै जिल्लामा प्रतिनिधिहरूको सञ्जालमार्फत् त्यसको दुई वर्षपछि मानव अधिकार कार्यक्रम शुरु गर्‍यो । इन्सेकले २०६२ देखि बाल सेनाको प्रयोग र भर्ती निगरानीका लागि युनिसेफसँग काम गर्न शुरु गर्‍यो । अर्को वर्ष पीडित सक्रिय विष्फोट र हताहतीको सक्रिय निगरानीका लागि ट्याण्डिम अप इन्टरनेशनल र युनिसेफले इन्सेकलाई प्रस्ताव गरे ।²²

सर्वसाधारण प्रभावित हुने गरी देशभर कतै पनि विष्फोट भएमा इन्सेकले प्रतिनिधि पठाई छानविन गर्दै आएको छ । जिल्ला स्तरमा विशेष गरी दुर्घटनामा परी बाँचेकाहरू वा प्रत्यक्षदर्शीबाट संकलित सूचना इन्सेकको क्षेत्रीय र केन्द्रीय कार्यालयहरूमा पठाइन्छ । त्यस्ता सूचनाहरूलाई इन्सेकले पीडित सहायता एजेन्सी र माइन एक्सन समुदायका अन्य सदस्यहरूसम्म पुर्याउँछ ।

इन्सेकले प्रत्येक घटनाको क्षतिको अद्यावधिक तथ्याङ्क, घटना विवरण समावेश भएको 'ताजा रिपोर्ट' आफ्नो वेबसाइट र माइन एक्सन संयुक्त कार्य (एमएजेडब्ल्यूजी) समूह मार्फत् प्रकाशन गर्छ । यस्तो गर्नुको मुख्य उद्देश्य तत्कालै समन्वित प्रतिक्रिया (पीडित सहायता, एमआरई, चिन्हाङ्कन र आईडीडी) शुरु गर्नु हो ।

²¹ पूर्ण सूची अनुसूची ३ मा छ

²² नेपाल बारुदी सुरुङ्ग प्रतिवन्ध अभियान (एनसीवीएल) ले सन् २०५४/०५५ देखि माइन/आईडीबाट भएका हताहतीको तथ्याङ्क संकलन गरिरहेको छ । एनसीवीएलले यस्तो सूचना द्वितीय स्रोत खास गरी मिडिया रिपोर्ट र अन्य संगठनबाट लिने गरेको छ, यस्तो तथ्याङ्क ठ्याक्कै नमिल्न सक्छ ।

द्वेमासिक प्रतिवेदनमा समावेश यस्ता तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण एमएजेडब्ल्यूजी मार्फत् प्रसार गरिन्छ।²³ पीडित सक्रिय विष्फोटन, नियतबश गराइएका विष्फोट र अन्य प्रकारका सशस्त्र हिंसाहरूबाट भएका हताहतीको बेग्लै रिपोर्टिङ हुन्छ।

बारुदी सुरुङ प्रतिबन्ध अभियान नेपाल (एनसीबीएल)

बारुदी सुरुङ प्रतिबन्ध अन्तर्राष्ट्रिय अभियानको सदस्यका हैसियतले एनसीबीएलले सन् २०५१ मा स्थापना भएदेखि नै नेपाल सरकारलाई मानव लक्षित विष्फोटक प्रतिबन्ध सन्धि (एपीएमबीसी) हस्ताक्षर गराउन पैरवीको कार्य गरिरहेको छ। यो सन्धीमा हस्ताक्षर गरेपछि बारुदी सुरुङको उत्पादन, ओसारपसार, भण्डारणमा प्रतिबन्ध लाग्छ।²⁴

एनसीबीएलले २०६३ मा नेपालमा पहिलो पटक द्वन्द्वमा संलग्न सबै पक्षलाई बोलाएर माइन एक्सन कार्यक्रम आयोजना गरेको थियो, जसमा सम्बन्धित सरोकारवाला भेला भई विस्तृत शान्ति सम्झौतामा माइन एक्सन समावेश गराउनका लागि छलफल गरेका थिए।

एनसीबीएलले बारुदी सुरुङको प्रभावबारे चेतना फैलाउन, प्रयोग रोक्न, माइन क्षेत्रहरूमा तारबार गर्न, चेतावनी चिन्ह राख्न र बारुदी सुरुङ नष्ट गर्ने कार्य शुरु गर्नका लागि सरकार, सुरक्षा बल र माओवादीलाई लक्षित गरी व्यापक पैरवी शुरु गर्‍यो। यो आयोजनामा एनसीबीएलले राष्ट्रिय माइन एक्सन अथोरिटी (एनएमएए) को आवश्यकतामा जोड दिएको थियो। एनसीबीएलले माओवादी र सेना दुवैसँग आफ्नो सौहार्द सम्बन्ध भएको र दुवै पक्षको पैरवी कार्यप्रति ध्यानाकृष्ट भएको उल्लेख गरेको छ।

संयुक्त राष्ट्र संघ माइन एक्सन टिम (यूएनएमएटी)

२०६२ मा युनिसेफले माइन/विष्फोटक युद्ध अवशेष (ईआरडब्ल्यू) सम्बन्धित घटनाका लागि गरेको 'सञ्चारमाध्यम अनुगमन' को प्रतिवेदनमा नेपाल माइन/ईआरडब्ल्यू प्रभावित विश्वकै १० देशहरूमध्ये एक रहेको उल्लेख छ। यूनिसेफका अनुसार यो रिपोर्टले विस्तृत शान्ति सम्झौतामा 'माइन एक्सनलाई' समावेश गर्न दबाव दियो।

²³ एमएजीडब्ल्यूजीले सेना, प्रहरी, शान्तितथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, गृहमन्त्रालय र अन्यलाई पनि समावेश गराएको छ।

²⁴ एनसीबीपीको आधिकारिक वेबसाईट: http://nepal.icbl.org/?page_id=1478

सम्झौता लगतै युनिसेफले 'नेपालमा निर्मित' अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डका जोखिम चिन्ह द्वन्द्वका दुवै पक्षलाई उपलब्ध गराएको थियो । यो कार्यले लडाकुहरुमा नागरिकलाई माइन र विष्फोटक उपकरणबाट रक्षा गर्नु उनीहरुको दायित्व हो भन्ने बुझाउन र सुरक्षा सुदृढ गर्न मद्दत गर्‍यो ।

यूएनले संयुक्त राष्ट्र संघ माइन एक्सन टिम (यूएनएमएटी) मार्फत नेपालमा सञ्चालन गरेको माइन एक्सन कार्यक्रम यूएन सुरक्षा संकल्प १७४० (२०६४) मा आधारित थियो । जसलाई पछि असोज २०६५ मा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयद्वारा संयुक्त राष्ट्र संघका आवासीय संयोजकलाई 'परिचय पत्र' दिएर थप सहयोग गरियो भने भदौ २०६६ मा रक्षा मन्त्रालय र यूएनएमएटीबीच सम्झौता पत्रमा हस्ताक्षर भयो ।²⁵

युनिसेफले प्रहरी, सेना, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय र शिक्षा मन्त्रालयलाई माइन जोखिम शिक्षा तालिम उपलब्ध गरायो । त्यसैगरी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई माइन एक्सन कार्य योजनाको मस्यौदा तयार गर्नमा सहयोगका साथै क्षमता विकास सहयोग पनि दिएको थियो । बैशाख २०७१ मा युनिसेफले क्षमता विकास/संक्रमण योजना लागू गर्‍यो जसमा २०७१ को अन्त्यमा माइन एक्सन कार्यक्रम अन्त्य हुने उल्लेख गरिएको थियो ।

राष्ट्रिय क्षमता विकास प्रक्रियाको इतिहास

क्षमता विकास गतिविधि

नेपालमा मानव लक्षित माइन हटाउने कार्य (विष्फोटक धराप, बारुदी सुरुङ र उपकरण व्यवस्थापन तथा नष्ट गर्ने कार्य) असोज २०६४ देखि शुरू भएको हो । डिमाइनिङका सबै क्रियाकलाप अन्तर्राष्ट्रिय माइन एक्सन मापदण्ड अनुसारको राष्ट्रिय सञ्चालन प्रक्रिया (एसओपी) बाट निर्देशित थिए ।

अस्थायी शिविरमा भण्डारण गरिएका सबै विष्फोटक युद्ध अवशेष (ईआरडब्ल्यू) को सुरक्षित भण्डारण र नष्ट गर्ने कार्यका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघले माओवादी लडाकुलाई युएनएफपीएनको परियोजना मार्फत् सहयोग गरेको थियो । यो परियोजनामा प्राविधिक

²⁵नेपाल राष्ट्रिय माइन एक्सन रणनीति २०६७

सहयोगका लागि संयुक्त राष्ट्र संघ परियोजना सेवा कार्यालय (यूएनओपीएस) मार्फत् आर्मर ग्रुप कम्पनीलाई नियुक्त गरिएको थियो ।

सबैभन्दा पहिले कम्पनीले भण्डारण गरिएका आईईडी (५२ हजारभन्दा बढी) को निरीक्षण र मूल्याङ्कन गर्‍यो, जसमध्ये ९७ प्रतिशत भण्डारण गर्दा खतरा हुने खालका थिए । त्यस्ता खतरापूर्ण आईईडीलाई माओवादी र अनमिन/आर्मर ग्रुप बीच सहकार्य प्रक्रियामार्फत् नष्ट गर्नका लागि छुट्टयाइए ।

शुरुमा ६ महिनाको परियोजना अवधि 'बारुदी सुरुङ र विष्फोटक युद्ध अवशेषका दीर्घकालीन समस्या सम्बोधन गर्नका लागि नेपाली सेनालाई तालिम दिन' भन्दै बढाइयो ।

परियोजना अन्य कार्यका साथै निम्न विषयमा बढी केन्द्रित थियो:

- बारुदी सुरुङ प्रमाणिकरण र नक्साङ्कन
- माइन जोखिम शिक्षा
- क्लियरेन्सका लागि सेनालाई प्राविधिक सहयोग

२०६५ को अन्त्यतिर यूएन माइन एक्सन इकाई आवासीय संयोजक मातहत रहने गरी अनमिनबाट संयुक्त राष्ट्रसंघको नेपालस्थित कार्यालयमा सारियो र सो इकाइलाई यूएन माइन एक्सन टिम (यूएनएमएटी) नामाकरण गरियो । फागुन २०६५ मा यूएनएमएटी र नेपाली सेनाबीच नेपाली सेना माइन एक्सन समन्वय केन्द्र (एनएमएससीसी) लाई सघाउन संयुक्त क्षमता विकास योजनामा सम्झौता भयो । जसमा “२०६६ सम्म नेपाली सेना माइन एक्सन समन्वय केन्द्र (एनएमएससीसी) ले माइन एक्सन र आईईडी क्षमतालाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डमा पुऱ्याउनेछ,” उल्लेख छ ।²⁶

योजनाले निम्न क्षेत्रको कार्यक्षमता विकासमा जोड दिएको थियो: ²⁷

- तालिम
- राष्ट्रिय स्तरमा र शान्ति स्थापना कार्यको पक्षका हैसियतले डिमाइनिङ कार्य
सर्वेक्षण
क्लियरेन्स
इओडी/आईईडी
एमआरई

²⁶ एनएमएससीसी/यूएनएमएटी क्षमता विकास योजना, २०६५

²⁷ जीआईसीएचडी, नेपालमा युएन माइन एक्सन कार्यक्रमको मूल्याङ्कन, २०६६

- गुणस्तर व्यवस्थापन
- सूचना व्यवस्थापन
- बन्दोबस्ती र खरिद
- प्रशासन र अर्थ

यसमा मंसिर २०६७ सम्म निम्न लक्ष्यहरु हासिल गर्नुपर्ने उल्लेख छः

१. सैन्य डिमाइनिङ कम्पनीको संरचना निर्माण गर्ने
२. सर्भे, क्लियरेन्स, इओडी-आईईडीडी र एमआरई अपरेशन सञ्चालन क्षमता विकास
३. नेपाली सेना माइन एक्सन समन्वय केन्द्रको कार्य सञ्चालन सुरक्षित र प्रभावकारी रूपमा राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार सञ्चालन गर्न प्रशासनिक क्षमताको विकास
४. राष्ट्रसंघीय शान्ति स्थापना कार्यका लागि क्षमता विकास
५. विषम परिस्थितिमा पनि एक वर्षमा करिब १२ वटा बारुदी सुरुङ नष्ट गर्ने क्षमता

यी क्षमता विकास गतिविधि अन्तर्गत संयुक्त राष्ट्र संघ माइन एक्सन टिम (यूएनएमएटी) ले ६ वटा मुख्य कार्यक्षमता सिद्धान्तका आधारमा नेपाली सेना माइन एक्सन समन्वय केन्द्र (एनएमएसीसी) को मूल्याङ्कन गरेको छ । क्षमताको स्तर निर्धारण १ देखि ५ सम्म गरिएको छ ।^{२८}

यूएनएमएटीले ले निम्न ६ वटा कार्यक्षमताको पहिचान गरेको छः

१. बाह्य सम्बन्ध
२. अर्थ
३. बन्दोबस्ती
४. तालिम
५. कार्य सञ्चालन
६. गुणस्तर व्यवस्थापन

संयुक्त राष्ट्र संघ माइन एक्सन टिम र नेपाली सेना माइन एक्सन समन्वय केन्द्रले पाँच चरणमा योजना कार्यान्वयन गरेका थिएः^{२९}

^{२८}१=सान्दर्भिक क्षमता भएको प्रमाण नभएको, २=क्षमताको वास्तविक प्रमाण, ३=आंशिक रूपमा विकसित क्षमता, ४=व्यापक तर विस्तृत क्षमताको प्रमाण नभएको, ५=पूर्ण विकसित क्षमता

^{२९}एनएमएसीसी/यूएनएमएटी क्षमता विकास योजना, २०६५

कार्यक्रमका चरण र अवधि

१. एकीकृत कार्यसञ्चालन अवधि, माघ-असार २०६६
२. एकीकृत तालिम, साउन-असोज २०६६
३. एकीकृत कार्यसञ्चालन अवधि, कात्तिक २०६६-असार २०६७
४. तालिम, असार-असोज २०६६
५. कार्यसञ्चालन अवधि, कात्तिक २०६७ देखि

यूएनएमएटी र एनएएमएसीसीले प्रगति मुल्याङ्कन, अपेक्षित र वास्तविक परिणाम मापन, कमी कमजोरी पहिचानका लागि योजनाका प्रत्येक चरणको मुल्याङ्कन समीक्षा गरेका थिए । साथै दोस्रो चरण सम्पन्न भइसकेपछि कार्यशाला आयोजना गरियो र सरोकारवालाहरुलाई प्रगतिको जानकारी गराइयो ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको मुल्याङ्कन २०६७ अनुसार नेपाली सेना माइन एक्सन समन्वय केन्द्रले नेपालमा माइन एक्सन कार्यक्रम निर्धारित योजना अनुसार १६ पुस २०६७ मा सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्‍यो ।^{३०}

संयुक्त राष्ट्र संघ माइन एक्सन टिम (यूएनएमएटी) को सफल क्षमता विकास कार्यपछि वैशाख २०६८ मा चारवटा सैन्य डिमाइनिङ प्लाटूनहरुलाई अन्तराष्ट्रिय माइन एक्सन मान्यता (आइएमएस-मान्यता) प्रदान गरियो । यूएनएमएटीले सेनाको डिमाइनिङ प्लाटूनले मंसीर २०६७ देखि जेठ २०६८ मा काम सम्पन्न हुँदासम्म गरेको बारुदी सुरुङ हटाउने कार्य अनुगमन गरेको थियो ।

रक्षा मन्त्रालय र यूएनएमएटीबीच भएको सम्झौता अनुसार यूएनएमएटीले वित्तिय र सैन्य सहायता उपलब्ध गराउनुका साथै जेठ २०६८ देखि आईईडी सफाईमा सहयोग गरेको थियो ।^{३१}

यूएनएमएटीले शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई क्षमता विकास सहयोग उपलब्ध गराएको थियो भने नेपालको राष्ट्रिय माइन एक्सन रणनीति विकास (२०६८-२०६९) का बेला पनि सहयोग गरेको थियो ।^{३२} २०६७ मा क्षमता विकास लक्ष्य हासिल भइसकेपछि यूएनएमएटी परियोजनाले कर्मचारीहरुको संख्या घटाउँदै लग्यो ।^{३३}

^{३०}आईबीआईडी

^{३१}यूएनएमएटी नेपाल, चौमासिक प्रतिवेदन, १८ वैशाख - ११ साउन २०६८

^{३२}यूएनएमएटी, आईबीआईडी

^{३३}यूएनओपीएस, नेपालमा माइन एक्सनलाई सहयोग,

‘बारुदी सुरुङ रहित’ नेपाल

सेनाले ५३ स्थानमा राखेका बारुदी सुरुङ सफलतापूर्वक हटाएपछि, विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भएको दायित्व सफलतापूर्वक निर्वाह गरेको अवसरमा असार २०६८ मा नेपाली सेना र शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले संयुक्त रूपमा ‘नेपाल बारुदी सुरुङ रहित कार्यक्रम’ आयोजना गरेका थिए ।

युद्धका विष्फोटक अवशेषलाई सम्बोधन

विष्फोटक अवशेषको प्रकृति

असार २०६८ मा नेपाललाई बारुदी सुरुङरहित घोषणा गरिए पनि नेपालले विष्फोटक युद्ध अवशेष, खास गरी आईईडी र यूएक्सओ/एएक्सओको सामना गरिरहनु पर्यो । यद्यपी घोषणापछि बारुदी सुरुङबाट हताहतीका रिपोर्ट भने आएनन्, अधिकांश हताहती आईईडी बाट भएका थिए । इन्सेकले व्यवस्थित गरेको तथ्याङ्क अनुसार २०६३ देखि असार २०६८ सम्ममा २७१ वटा पीडित सक्रिय (मानिस सम्पर्कमा पुगेपछि विष्फोट भई हुने दुर्घटना) घटना थिए, जसमा ५३७ जनाले ज्यान गुमाएका र अंगभंग भएका थिए । त्यसैगरी असार २०६८ देखि वैशाख २०७१ सम्म भएका ३४ यस्ता घटनामा ६२ जनाले ज्यान गुमाए तथा अंगभंग भए ।³⁴

प्रमुख संस्थाहरु

सेनाले राखेका बारुदी सुरुङ हटाइएपछि नेपाली सेना नै विष्फोटक युद्ध अवशेषलाई सम्बोधन गर्ने प्रमुख संस्था रहेको छ । सेनाले सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल प्रहरी र शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय र प्रमुख जिल्ला अधिकारीसँगको निकट सहयोगमा काम गर्छ ।

http://www.unops.org/SiteCollectionDocuments/Factsheets/English/Annual%20Report%202010/CS2_mine%20action%20nepal.pdf

³⁴इन्सेक तथ्याङ्क, इमेलबाट प्राप्त भएको, वैशाख २०७१

नेपाली सेना

९१,२५८ जनाको बलका साथ नेपाली सेना प्राथमिक रुपमा लडाकु डिभिजन मिलेर बनेको छ । यसको प्रमुख जिम्मेवारी राष्ट्रिय अखण्डताको रक्षा हो । यद्यपी नेपाली सेना भौतिक पूर्वाधार विकास, विपद् व्यवस्थापन र माइन हटाउने कार्यमा पनि संलग्न हुन्छ । सर्वसाधारणसँगको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा नरहने हुनाले सेनाले खतरापूर्ण वस्तु बारेको सूचना सोझै पाउँदैन । विष्फोटक खतराजन्य वस्तुको सूचना सेनालाई नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल र प्रमुख जिल्ला अधिकारी मार्फत् आउँछ ।

चित्र ३- सेनाको बम निष्क्रिय पार्ने इकाइ

,

नेपाल प्रहरी

देशमा शान्ति र सुरक्षा व्यवस्था कायम राख्ने मुख्य जिम्मेवारी पाएको नेपाल प्रहरीसँग जम्मा ६७,२८७ जनाको जनशक्ति छ । गृहमन्त्रालय मातहत रहने प्रहरीले स्थानीय तहमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको मातहतमा काम गर्छ ।

सार्वजनिक सुव्यवस्था कायम, अपराध नियन्त्रण, जीवन र सम्पत्तीको रक्षा, अपराध अनुसन्धान, सूचना संकलन र पक्राउ, ट्रफिक नियन्त्रण, सामुदायिक मध्यस्थता लगायतका व्यापक जिम्मेवारी पनि नेपाल प्रहरीकै हुन् ।

सामान्यतया सहज पहुँचमा रहने प्रहरीलाई माइन र आईईडी सम्बन्धी सूचना अन्य सुरक्षा निकाय भन्दा पहिले पुग्छ । प्रहरीसँग हटलाइन नम्बर (१००) भएकाले पनि सूचना प्राप्त गर्न सहज छ । खतरनाक शंकास्पद वस्तु बारेको सूचना पाएपछि प्रहरीले उक्त स्थानलाई सुरक्षा दिन्छ र प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा सेनालाई खबर गर्छ । उक्त वस्तु निष्क्रिय नभएसम्म प्रहरीको सक्रियता कायमै रहन्छ ।

सशस्त्र प्रहरी बल

सेना र प्रहरीको तुलनामा कम जनशक्ति भएको सशस्त्र प्रहरी बल कानून-व्यवस्था कायम गराउने, विद्रोह र आतंकवादी गतिविधि नियन्त्रण गर्ने अर्धसैनिक बल हो । प्रहरीले शंकास्पद

खतराजन्य वस्तुका बारेमा पहिलो सूचना पाउने गरे पनि सशस्त्र प्रहरी बलले पनि समय-समयमा प्राप्त गर्ने यस्तो सूचना नेपाल प्रहरी, नेपाली सेना र प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई दिन्छ । कतिपय अवस्थामा, जब सेना तत्कालै उपलब्ध हुन सक्दैन, त्यस्तो बेला सशस्त्र प्रहरी बलसँग आवश्यक विशेषज्ञता छ भने शंकास्पद विष्फोटक वस्तु निष्क्रिय पार्न प्रमुख जिल्ला अधिकारीले सशस्त्र प्रहरी बललाई निर्देशन दिन सक्छन् ।

प्रमुख जिल्ला अधिकारी

जिल्लाका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतका रूपमा गृहमन्त्रालयले प्रमुख जिल्ला अधिकारी नियुक्त गरेको हुन्छ । जिल्लाको सार्वजनिक सुरक्षाको अवस्थामा खतरा आएमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले सुरक्षा बल परिचालन गर्ने, निषेधित क्षेत्र घोषणा गर्ने, कर्फ्यू लगाउने जस्ता कार्य गर्छन् । नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल र नेपाली सेनाको सहभागिता रहने जिल्ला सुरक्षा समितिको अध्यक्ष प्रमुख जिल्ला अधिकारी हुन्छन् । कुनै शंकास्पद वस्तु फेला परेको सूचना प्राप्त गरेमा प्रमुख जिल्ला अधिकारी त्यस्तो वस्तु निष्क्रिय पार्न/हटाउन सम्बन्धित सुरक्षा निकायलाई निर्देशन दिने अधिकारप्राप्त अधिकारी हुन् ।

रिपोर्टिङ संरचनाहरु

कुनै शंकास्पद वस्तु फेला परेमा प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी, सेना, प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा नेपाल रेडक्रस सोसाइटी, इन्सेक जस्ता नागरिक समाजका संगठनहरुलाई खबर गर्न जनतालाई आग्रह गरिएको हुन्छ । त्यस्तो सूचना प्राप्त गर्नेद्वारा नै स्थान, त्यसको अवस्थिति र त्यहाँ को पुग्ने भन्ने बारे निर्धारण हुन्छ ।

उदाहरणका लागि यदि नेपाल रेडक्रस सोसाइटीलाई पहिलो सूचना प्राप्त भयो भने उसले नेपाल प्रहरीलाई यसबारे जानकारी दिन्छ । प्रहरी नै उक्त स्थानमा पुगेर त्यहाँ सुरक्षा घेरा बनाउने र जनतालाई टाढै रहन आग्रह गर्ने लगायतका कार्य गर्छ । निर्धारित प्रक्रिया अनुसार प्रहरीले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई र जिल्ला अधिकारीले सेनालाई खबर गर्छन् । र सेनाले उक्त वस्तु निष्क्रिय पार्ने/हटाउने कार्य गर्छ ।

सेना नजिकै नभएको स्थानमा त्यस्तो शंकास्पद वस्तु फेला परेमा यदि प्रहरीसँग आवश्यक विशेषज्ञता छ भने समय र सार्वजनिक सुरक्षालाई ध्यानमा राखेर प्रहरीले नै त्यस्तो वस्तु निष्क्रिय पार्छ । शंकास्पद खतराजन्य वस्तुको व्यवस्थान कसले गर्ने भन्ने प्रत्येक मामिला अनुसार फरक हुन सक्छ । यस्तो प्रक्रियाका लागि औपचारिक नीति नभए पनि तीनै ओटा सुरक्षा निकायहरु माथि उल्लेख गरिएका प्रक्रिया अनुसार काम गरिरहेका छन् । साधारणतया

प्रहरीको काम प्रमुख जिल्ला अधिकारी र सेनालाई सूचित गर्ने र घटनास्थलको सुरक्षा गर्ने हो । प्रमुख जिल्ला अधिकारीले जिल्लाको सुरक्षा मामिला व्यवस्थापन गर्ने भएकोले उनलाई सबैले सूचित गर्छन् ।

जब प्रमुख संस्थाहरू (सेना, प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी) बीच सूचना पुर्‍याउने निश्चित मापदण्डको प्रक्रिया हुँदैन र सूचना पुग्दैन, त्यस्तो बेला सरोकारवालाहरूले अन्य संस्थाहरूमा खबर गरेर समस्याको समाधान गरेको पनि पाइएको छ । प्रमुख संस्थाका एक व्यक्तिले तीनवटा सुरक्षा निकायबीचको सम्बन्धलाई ‘असाधारण’ बताए भने सीमित संख्याका सूचकले रिपोर्टिङ लाइन ‘अति औपचारिक’ भएको र विकेन्द्रित संरचनामा तल्लो निकायसँग प्राविधिक ज्ञान भए पनि काम गर्ने अधिकार नभएको गुनासो गरे । प्रक्रिया अति केन्द्रकृत र तहगत हुँदा विशेष गरी काठमाडौं उपत्यका बाहिरका जिल्लाहरूमा त्यसको जवाफदेहिताको मात्रामा नकारात्मक प्रभाव पर्ने गरेको पाइएको छ ।

माइन जोखिम शिक्षा (एमआरई) र समुदायिक संलग्नता (सीएल) को भूमिका

समुदायमा चेतनाका लागि व्यापक एमआरई अभियान र सामुदायिक संलग्नताको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको स्पष्ट छ । नेपालमा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय, नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल प्रहरी र नेपाल रेडक्रस सोसाइटी जस्ता धेरै संस्थाहरू एमआरई गतिविधि लागू गर्नमा संलग्न भए ।

युनिसेफले क्षमता विकास र तालिममा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्‍यो । टेलिभिजन, रेडियो र पत्रिकाहरूमार्फत् जनचेतना अभियानमा शंकास्पद वस्तु फेला परेमा समुदायका सदस्य र प्रहरीलाई तुरुन्तै खबर गर्न आग्रह गरिएको थियो ।

सूचना व्यवस्थापन

माइन एक्सन सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (आईएमएसएमए) तथ्यांक काठमाडौंमा नेपाली सेना माइन एक्सन समन्वय समितिमा राखियो । नेपालको राष्ट्रिय माइन एक्सन रणनीतिमा उल्लेख गरिएको छ, “माइन एक्सन सम्बन्धि सबै सान्दर्भिक तथ्याङ्क समावेश गर्न शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमा केन्द्रकृत माइन एक्सन तथ्यांक बनाउनु जरुरी छ । सूचना साभेदारी र तथ्याङ्कको प्रयोगसम्बन्धी सम्झौतामा नयाँ राष्ट्रिय माइन एक्सन विधि समावेश गरिनुपर्छ ।”³⁵

³⁵नेपाल राष्ट्रिय माइन एक्सन रणनीति, आईबीआईडी

नेपालको माइन एक्सन सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (आईएमएसएमए) तथ्यांकमा नेपाली सेनाको क्लियरेन्सको कामका साथै सेनाको क्लियरेन्स दुर्घटनाका सूचनाहरु संलग्न गरिए पनि माइन जोखिम शिक्षा र गैरसैनिक हताहतीको तथ्याङ्क छैन । समानान्तर रुपमा इन्सेकले २०६३ देखि सशस्त्र हिंसा अनुगमन प्रणाली व्यवस्थित गरेको थियो । तर इन्सेकमा क्लियरेन्स र माइन जोखिम शिक्षाको तथ्याङ्क भने छैन । यद्यपी इन्सेकको अनुगमन प्रणाली प्रभावकारी र विश्वसनीय भएको मानिन्छ ।

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले बनाएको हस्तान्तरण नीतिमा सहयोग पुऱ्याउन यूनिसेफ र यूएनडीपीले इन्सेकको अनुगमन प्रणाली नेपाल प्रहरीलाई हस्तातन्त्रण गराउन प्रयास गरेका थिए ।

मन्त्रालयले सबै सूचनाहरुलाई एकत्रित पारेर एउटा तथ्यांक बनाएर त्यसमा सबै तथ्याङ्कहरु एकत्रित पार्ने योजनामा जोड दिएको थियो । तर, अन्य धेरै विषयहरु प्राथमिकतामा भएको र मन्त्रालयको सीमित स्रोतसाधनले गर्दा यो कार्य कम प्राथमिकतामा परेको छ ।

राष्ट्रिय स्वामित्व

विष्फोटक युद्ध अवशेष हटाउनका लागि इन्जिनियरिङ महानिर्देशनालयले आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउनुले नेपालमा माइन एक्सन वास्तवमै राष्ट्रिय बजेटमा समावेश गरिएको छ भन्ने संकेत गरेको छ । अधिकांश सूचकहरुले क्लियरेन्स कार्यमा बाह्य सहयोग नहुँदा कार्यक्रमको दीर्घकालीन स्थायित्वलाई प्रवर्द्धन गरेको बताए । कुनै पनि कार्यक्रमको स्थायित्वका लागि महत्वपूर्ण पूर्वशर्तको रुपमा रहेको आन्तरिक लगानीले केही हदसम्मको राष्ट्रिय प्रतिवद्धता पनि देखाउँछ ।

माइन जोखिम शिक्षा (एमआरई) र माइन/इआरडब्ल्यू पीडित लगायत द्वन्द्व प्रभावित जनसंख्यालाई क्षतिपूर्ति र पुनर्स्थापनाका लागि समेत शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले सरकारी कोषमार्फत योगदान पुऱ्याएको छ ।

मुख्य निष्कर्षहरु: असल अभ्यास, मुख्य चुनौति र सिकेको पाठ

नेपाल अध्ययनले विष्फोटक युद्ध अवशेषलाई सम्बोधन गर्नका लागि दिगो क्षमता विकासमा देखिएका चुनौतिहरु र अनेक असल अभ्यासहरुमाथि प्रकाश पारेको छ ।

असल अभ्यासहरु

राष्ट्रिय प्रतिवद्धता

कुनै पनि क्षमता विकास कार्यका लागि राष्ट्रिय प्रतिवद्धता पूर्वशर्त हो । राष्ट्रिय माइन एक्सन क्षमताको विकास सफलतापूर्वक गरेर नेपालमा उच्चतहको प्रतिवद्धता देखाइएको छ । माइन एक्सन कार्यक्रमको सफलताका लागि सरकार र सेनाको प्रतिवद्ध दृष्टिकोण महत्वपूर्ण कारण रह्यो । विस्तृत शान्ति सम्झौताप्रति माओवादीको प्रतिवद्धताले पनि कार्यक्रमको सफलतामा भूमिका निर्वाह गर्‍यो ।

राष्ट्रिय स्वामित्व र स्थायित्व

राष्ट्रिय स्वामित्वको सिद्धान्तलाई विश्वभर स्वीकार गरिएको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा व्यवस्थित माइन एक्सन कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय स्वामित्व प्रदान गर्नु प्रायजसो चुनौतिपूर्ण हुन्छ । यसर्थ, नेपाली अनुभवले असल अभ्यासको उदाहरण दिएको छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएदेखि नेपाली सेनाले डिमाइनिङका सबै काम गर्दै आएकोले माइन एक्सन कार्यक्रमले राष्ट्रिय स्वामित्व ग्रहण गरेको छ । कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय माइन एक्सन सञ्चालकले नेपालमा एउटा पनि क्लियरेन्सको काम गरेका छैनन् ।

शान्ति सम्झौतामा माइन एक्सन समावेश

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा माइन एक्सनलाई समावेश गराउन नेपाल वारुदी सुरुङ प्रतिवन्ध अभियान (एनसीबीएल) र यूनिसेफले व्यापक पैरवी र लबिङ गरेका थिए । माइन एक्सनमा कायम गरिएको अधिक पारदर्शीताले गर्दा भविष्यका गतिविधि र बाह्य सहयोगका लागि ढोका खुलेको छ । शान्ति सम्झौतामा समाविष्ट माइन एक्सनका अवयवहरुको परिणामस्वरूप जिम्मेवारी र समयतालिकामा पारदर्शीता, प्रभावकारी र कुशल कार्यमा सहजीकरण र सहकार्य हुन सक्यो ।

क्षमता विकासमा बाह्य सहयोग

क्लियरेन्स र एमआरईमा केन्द्रित संयुक्त राष्ट्र संघ माइन एक्सन सेवा (यूएनएमएस) र यूनिसेफको क्षमता विकास कार्यले नेपालको क्षमतालाई सशक्त बनाए, जसको परिणामस्वरूप कार्य सञ्चालन र विस्तृत शान्ति सम्झौताप्रतिको दायित्व प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न भयो ।

राष्ट्रिय क्लियरेन्स क्षमताको उच्च तह

मानव लक्षित माइन हटाउने कार्यमा संलग्न भई नेपाली सेनाले विष्फोटक खतराहरुलाई सम्बोधन गर्न उच्च तहको क्षमता विकास गर्‍यो । संयुक्त राष्ट्र संघको मिशनमा माली पुगेको सेनाले अपरिस्कृत विष्फोटक उपकरण व्यवस्थापन (आईईडीडी) मा निर्वाह गरेको भूमिका र पूर्व सैन्य अधिकारीहरुले अन्तर्राष्ट्रिय माइन एक्सन गैरसरकारी संस्थामा काम पाउनुले पनि सेनाको क्षमतालाई उदाहरणीय मान्न सकिन्छ ।

प्रभावकारी सहकार्य

प्रमुख राष्ट्रिय संस्थाहरु (सेना, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, सशस्त्र प्रहरी बल, प्रहरी र शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय) बीचको प्रभावकारी सहकार्यले नेपाल माइन एक्सन कार्यक्रम सफल हुन सक्यो । एनसीबीएल, इन्सेक, यूनिसेफ र रेडक्रस अभियानको पैरवीप्रति माओवादी र सुरक्षा निकायहरु (विशेष रूपमा सेना) जिम्मेवार रूपमा प्रस्तुत भए । संयुक्त राष्ट्रसंघीय आवासीय संयोजकको सहयोग र सहकार्यले पनि क्षमता विकास कार्यक्रमलाई सफल बनाउनमा योगदान दिएको संयुक्त राष्ट्र संघ माइन एक्सन सेवा (यूएनएमएस) ले उल्लेख गरेको छ ।

कुशल रिपोर्टिङ संरचना

प्रभावकारी सहकार्य र समन्वयसँगै स्थापित रिपोर्टिङ संरचनाले खतरनाक वस्तु फेला परेको सम्बन्धी सूचनामा तत्कालै समस्याको समाधानका लागि सहयोग पुर्‍याएको थियो ।

एमआरई र सीएलको सकारात्मक योगदान

माइन जोखिम शिक्षा (एमआरई) ले प्रभावित समुदायमा उच्चस्तरको चेतना विस्तार गरेको प्रष्ट छ । अधिकांश सूचकहरुले एमआरईले गर्दा दुर्घटना कम गर्न ठूलो मद्दत गरेको बताए । नेपाल रेडक्रस सोसाइटीले स्थापना गरेको सामुदायिक स्वयम्सेवी संरचनाले प्रभावित समुदाय र जिम्मेवार संस्थाबीच सूचना आदान प्रदानमा प्रमुख योगदान रह्यो, जसले गर्दा शंकास्पद विष्फोटक खतरालाई समयमै सम्बोधन गर्न सकियो ।

मुख्य चुनौति र सिकेको पाठ

माओवादी तथ्याङ्क

माओवादीहरूले आफूले उत्पादन, भण्डारण र प्रयोग गरेका विष्फोटक पदार्थ (आईईडी) को कुनै तथ्याङ्क राखेनन् । सूचकहरूलाई माओवादी गतिविधि बाट उत्पन्न विष्फोटक अवशेषहरू रहेका स्थानका बारेमा जानकारी नहुँदा माओवादीले छोडेका त्यस्ता विष्फोटक अवशेष क्षेत्र पत्ता लाग्न सकेका छैनन् । संभवतः आगामी दिनहरूमा त्यस्ता विष्फोटक अवशेषहरू पत्ता लाग्नेछन् । तर यस्तो अनिश्चितताले भविष्यमा पनि युद्धका विष्फोटक अवशेषबारे अनुमान गर्न अघुयारो हुने छ ।

सूचना व्यवस्थापन

नेपाली सेनाको 'माइन एक्सनका लागि सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (आइएमएसएमए)' मा सेनाले गरेका माइन हटाउने काम (क्लियरेन्स) र क्लियरेन्सका बेला भएका दुर्घटनाका सूचना मात्रै छन् भने एमआरई र गैर-सैनिक हताहत सम्बन्धी सूचना छैनन् । समानान्तर रूपमा इन्सेकले आफ्नो निगरानी तथ्यांकमा गैर-सैनिक हताहतीको तथ्याङ्क मात्रै राखेको छ ।

इन्सेकको निगरानी प्रणाली प्रभावकारी र विश्वसनीय मानिए पनि अन्य देशहरूको अनुभवका आधारमा समानान्तर तथ्यांकले सम्बन्धित दुर्घटना, युद्धका अवशेष र क्लियरेन्स सूचना प्राप्त गर्नका लागि चुनौति हुने पाइएको छ ।

अनुसूचीहरू

अनुसूची-१: अन्तर्वार्ता गरिएका व्यक्तिहरू

नाम	पद	संस्था
पूर्णशोभा चित्रकार	संस्थापक, संयोजक र अध्यक्ष	नेपाल बारुदी सुरुङ प्रतिवन्ध अभियान
कृष्ण सुवेदी	परामर्शदाता, पूर्व यूनिसेफ	शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय

दानी लुहार	बाल संरक्षण अधिकृत	यूनिसेफ
कृष्ण थापा	अध्यक्ष	पार्टनरसिप नेपाल
प्रमेश पौडेल	कोअपरेसन विभाग प्रमुख	आईसीआरसी
श्रुती कार्की	फिल्ड अधिकृत	आईसीआरसी
जगन्नाथ न्यौपाने	वरिष्ठ कार्यक्रम अधिकृत	नेपाल रेडक्रस सोसाइटी, चितवन
सुनिता ढकाल	एमआरई स्वयमसेवक	
अनिता मैनाली	कोषाध्यक्ष	
गोप्य	उपरीक्षक	सशस्त्र प्रहरी बल
मुकुन्द दाहाल	प्रतिनिधि	स्थानीय शान्ति समिति
विनिता सुवेदी	शाखा अधिकृत	
धैर्यता पौडेल	कम्प्युटर अपरेटर	
मिना शर्मा	कार्यालय सहायक	
गोप्य	प्रहरी नायव उपरीक्षक	नेपाल प्रहरी
गोप्य	महासेनानी	नेपाली सेना
प्रसन्नता बस्ती	वरिष्ठ अधिकृत	इन्सेक
सृजना नेपाल	सहायक अधिकृत	इन्सेक
ऋषभदेव भट्टराई	अतिरिक्त महानिरीक्षक	सशस्त्र प्रहरी बल, प्रधान कार्यालय
जगदीशचन्द्र पोखरेल	प्रवक्ता, सहायक रथी	नेपाली सेना
पवन खड्का	सेनानी	

कञ्चन वस्नेत	सेनानी	
विजयराज पाण्डे	सेनानी	
कृष्णहरि कोइराला	वरिष्ठ अधिकृत	एनआरसीएस, काठमाडौं
मधुप्रसाद शर्मा	शाखा अधिकृत	शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय
प्रेमप्रसाद सञ्जेल	सह-सचिव	
रिचर्ड डेरिअक्स	कार्यक्रम व्यवस्थापक	यूएनएमएएस

अनुसूची-२: राष्ट्रिय क्षमता र युद्धका विष्फोटक अवशेष अध्ययन कार्यविधि

पृष्ठभूमि

राष्ट्रिय स्वामित्व, विश्वव्यापी माइन एक्सन अवधारणाको मुख्य सिद्धान्त हो र यो अन्तर्राष्ट्रिय सन्धी र मापदण्ड अनुसार हुनुपर्छ । अधिकांश माइन/ईआरडब्ल्यू प्रभावित देशहरुले ज्ञात भएजति सबै संक्रमित क्षेत्रहरुको सफाई गरी 'सम्पन्न भएको' घोषणा नजिक पुगेका बेला युद्धका विष्फोटक अवशेषलाई सम्बोधन गर्न दिगो क्षमताको विकास र राष्ट्रिय स्वामित्वको मामिला महत्वपूर्ण भएको छ ।

यो परियोजनाले दस्तावेजिकरण प्रक्रिया मार्फत् राष्ट्रिय क्षमता र युद्धका विष्फोटक अवशेषको जाँच गर्ने छ । साथै युद्धका विष्फोटक अवशेष व्यवस्थापन र नष्ट गर्नका लागि आवश्यक दिगो क्षमताको विकास गर्न सिफारिस र गाइडेन्स दिनेछ ।

उद्देश्य र परिणाम

अपेक्षित परिणामहरु

परियोजना अपेक्षित परिणामहरु निम्नानुसार छन्:

१. सम्बन्धित राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाहरूसँग माइन/ईआरडब्ल्यू विष्फोटक अवशेषको व्यवस्थापन गर्नका लागि आवश्यक उपयुक्त अभ्यास र प्रमुख चुनौतिहरुको बारेमा राम्रो ज्ञान छ ।

२. सम्बन्धित सरोकारवालहरुको माइन/इआरडब्ल्यू विष्फोटक अवशेषलाई व्यवस्थापन गर्नका लागि दिगो क्षमतालाई सशक्त रूपमा विकसित गरिएको छ ।

३. माइन/इआरडब्ल्यू विष्फोटक अवशेषको सामना गर्न राष्ट्रिय सुरक्षा सेवाहरुको भूमिका बारेमा उत्तम बुझाई छ ।

अनुसन्धानका उद्देश्यहरु

अध्ययन अभियान २०७०-२०७१ मा सञ्चालन हुनेछ । यस अध्ययन अभियानका निष्कर्षहरुलाई सम्बन्धित देशको अध्ययन र दिशानिर्देश गर्न उपयोग गरिनेछ ।

यसको मुख्य उद्देश्य प्रमुख मुद्दाहरु उठाउनु र युद्धका विष्फोटक अवशेषलाई सम्बोधन गर्न राष्ट्रिय क्षमताको विकासमा स्पष्ट मार्गदर्शन गर्नु हुनेछ ।

गाइडका मुख्य उद्देश्यहरु निम्न प्रकार हुनेछन्:

- युद्धका विष्फोटक अवशेषलाई सम्बोधन गर्न दिगो राष्ट्रिय क्षमता विकासका चरणहरुको पुनरावलोकन गर्ने,
- विभिन्न देशहरुका अनुभव, विशिष्ट चुनौति र असल अभ्यास प्रस्तुत गर्ने,
- युद्धका विष्फोटक अवशेषलाई सम्बोधन गर्न, संभावित कमी कमजोरी पहिचान गर्न र सुधारका लागि सिफारिस गर्न हाल राष्ट्रिय क्षमताको विकास गरिरहेका देशहरुको उदाहरण दस्तावेजिकरण गर्ने,
- के गर्दा उचित तरिकाले कार्य सम्पादन हुन्छ र के गर्दा हुँदैन भन्ने आकलन गर्ने, मनन योग्य विचार र सिकेको पाठ प्रस्तुत गर्ने,
- राष्ट्रिय क्षमता विकासका लागि योजना तर्जुमा प्रक्रियाका मुख्य चरणहरुको पहिचान गर्ने, र
- अध्ययनको निष्कर्षका आधारमा उपयोगकर्ता अनुकूल, व्यावहारिक सिफारिस र निष्कर्षहरु तर्जुमा गर्ने ।

अध्ययन् उत्पादन

यो परियोजनाका निम्न अध्ययन् उत्पादन हुनेछन्:

- राष्ट्रिय अध्ययन
- युद्धका विष्फोटक अवशेषलाई सम्बोधन गर्ने राष्ट्रिय क्षमता विकासका लागि निर्देशिका

सम्भावित पाठक

अनुसन्धान उत्पादनहरु विशेष गरी राष्ट्रिय माइन एक्सन अधिकारीहरु (एनएमएए)/माइन एक्सन कमिटीहरु, राष्ट्रिय सुरक्षा निकायहरु, सम्बन्धित मन्त्रालय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरु, सम्बन्धित यूएन एजेन्सी र दाताहरु लक्षित हुनेछन् ।

अध्ययनमा खोजि गरिने मुख्य मुद्दाहरु

१. देशको परिचय र सिंहावलोकन

- देशको संक्षिप्त परिचय ।
- माइन/इआरडब्ल्यू विष्फोटक अवशेष समस्याको उत्पत्ति, प्रकृति र क्षेत्र ।
- राष्ट्रिय माइन एक्सन कार्यक्रम (यदि छ भने) को वर्तमान संरचना र स्थिति
- राष्ट्रिय स्वामित्वको स्तर
- 'समाप्ति'को स्तर³⁶
- जिम्मेवार संस्था र व्यक्ति (एनएमएए/एमएसी, सम्बन्धित मन्त्रालयहरु, राष्ट्रिय सुरक्षा निकायहरु ?)
- माइन एक्सनमा संलग्न राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरु
- बाह्य सहयोग ?
- यदि देशले मानव लक्षित माइन प्रतिबन्ध सन्धी (एपीएमबीसी)मा हस्ताक्षर गरेको छ वा सीसीएम स्टेट पार्टी हो भने, समाप्तिको घोषणा कहिले गर्ने भन्ने स्पष्ट योजना छ कि छैन ?

२. राष्ट्रिय क्षमता विकास प्रक्रियाको इतिहास

युद्धका विष्फोटक अवशेषलाई सम्बोधन गर्नका लागि राष्ट्रिय क्षमता विकास प्रक्रियाको वर्णन गर्न निम्न विषयहरुको खोजी गरिनेछः

- सरोकारवालाहरु (राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय) को को संलग्न थिए/छन् ?
 - मन्त्रालय ?
 - दाताहरु ?
 - राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चालकहरु ?
 - व्यवसायिक कम्पनीहरु ?

³⁶एपीएमबीसी र सीसीएमको क्लियरेन्स मापदण्ड अनुसार सम्पन्न

० सान्दर्भिक संयुक्त राष्ट्रसंघीय एजेन्सीहरु ?

- मुख्य कोशे ढुंगा
- यो प्रक्रिया व्यापक सुरक्षा क्षेत्र सुधार प्रक्रियाकै भाग छ/थियो ?
- प्रक्रिया निश्चित योजना/रणनीति/नीतिबाट निर्देशित छ/थियो ?
- प्रक्रियालाई क्षमता विकास योजना/रणनीतिले निर्देशन गरेको छ/थियो ?

३. युद्धका विष्फोटक अवशेषको सम्बोधन (युद्धका अवशेष बाँकी रहेका देशहरुका लागि)

निम्नलिखित प्रमुख मुद्दाहरुको खोजी गर्ने:

- रिपोर्टिङ च्यानलहरु (माथिदेखि तल: समुदायदेखि सुरक्षा निकायसम्म),
- जिम्मेवार संस्था/निकाय ? एक भन्दा बढी भएमा साभेदारीको प्रकृति व्यख्या गर्ने,
- युद्धका विष्फोटक अवशेषको प्रकृति (संख्या, गहिराई, अपेक्षित वितरण),
- सक्रिय चरणबाट प्रतिक्रियाशिल/जवाफदेही चरणमा प्रवेशको प्रक्रिया,
- राष्ट्रिय संस्था/निकायहरुको जिम्मेवारीको क्षेत्र (यसमा सशस्त्र हिंसामा कमी (एभीआर) साना तथा हलुका हातहतियार र भौतिक सुरक्षा एवम् भण्डार व्यवस्थापन पनि संलग्न छन् ?)
- राष्ट्रिय जोखिम व्यवस्थापनका मुख्य पक्षहरु (सान्दर्भिक भएमा मात्रै)
- दायित्व सम्बन्धी मामिला
- वित्त व्यवस्थापन
- दिगोपनका पक्षहरु
- कार्य सञ्चालन कुनै निश्चित मापदण्डबाट निर्देशित छ ?
- जवाफदेहिता
- सूचना व्यवस्थापन
 - रिपोर्टिङ संरचना र प्रवाह (कोबाट कसलाई ?)
 - सूचना तथ्यांक (कहाँ राखिन्छ ?)
 - सूचना साभेदारी र प्रसारका साधनहरु (सूचनामा क-कसको पहुँच छ ?)

४. मुख्य निष्कर्ष: असल अभ्यास, मुख्य चुनौति र सिकेको पाठ

राष्ट्रिय क्षमता विकास गर्दाका प्रक्रियाहरुको समालोचनात्मक समिक्षा गर्ने । मुख्य निष्कर्षहरुको प्रस्तुती र विस्तारमा व्याख्या, असल अभ्यासहरु (सफलताका कथा) को प्रस्तुती, समस्याग्रस्त मामिला र चुनौति (सिकेको पाठ) हरूको सूची बनाउने ।

अनुसूची: ३, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका मुख्य जिम्मेवारी:

१. नीति, रणनीति र योजना निर्माण, द्वन्द्व र विकास दुवै क्रियाकलापमा नष्ट भएका भौतिक संरचनाहरूको डिजाइन, कार्यान्वयन र अनुगमन ।
२. सामाजिक र आर्थिक द्वन्द्व प्रभावित क्षेत्रहरूको नीति, रणनीति र योजना तर्जुमा
३. विस्तृत शान्ति सम्झौता लगायतका सम्झौताहरू, सहमतिहरू र निर्णयहरूको कार्यान्वयन, अनुगमन र मुल्याङ्कनको व्यवस्था
४. दिगो शान्तिका लागि प्रक्रियागत, संस्थागत र प्राविधिक पक्षमा काम ।
५. शान्ति स्थापना र द्वन्द्व व्यवस्थापन सम्बन्धी मामिलाको अध्ययन, विश्लेषण र अनुभव आदानप्रदान
६. द्वन्द्व प्रभावित व्यक्ति/पीडित र विस्थापितको पुनर्वास, क्षतिपूर्ति र आर्थिक सहायता
७. द्वन्द्व संवेदनशिल अवधारणामा अध्ययन र अनुसन्धान
८. सम्बन्धित सूचना, अध्ययन सामग्री र अनुसन्धान प्रतिवेदनसहित शान्ति स्थापना र द्वन्द्व व्यवस्थापन सम्बन्धी स्रोत र अभिलेख केन्द्रको विकास
९. संक्रमणकालीन शान्ति प्रक्रिया र द्वन्द्वको व्यवस्थापन
१०. द्वन्द्वका कारणले नष्ट भएका भौतिक संरचनाको पुनर्निर्माण र मर्मतसम्भारको योजना/कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने र सम्बन्धित मन्त्रालय/सरकारी निकायसँग समन्वय गर्ने ।
११. शान्तिकोषको लगानी भएका योजना र कार्यक्रमहरूको सञ्चालन र अनुगमन
१२. लडाकुहरूको शिविर व्यवस्थापन र अनुगमन
१३. शान्ति स्थापना र द्वन्द्व व्यवस्थापनमा कार्यरत सरकारी संगठन, नागरिक समाज र अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरूसँग सम्बन्ध विस्तार
१४. सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग
१५. बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन आयोग
१६. शान्ति तथा पुनर्निर्माण परामर्श समिति
१७. शान्ति प्रक्रिया अनुगमन उच्चस्तरीय समिति
१८. स्थानीय शान्ति समिति